

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(4)"11/12": 378.4

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(54\).2026.354316](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(54).2026.354316)

«ВІРА, ЩО ШУКАЄ РОЗУМІННЯ»: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА ПОЯВА ПЕРШИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У ЄВРОПІ (XII – XIII СТ.)

Володимир Фенич¹

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна

E-mail: volodymyr.fenych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0003-8511>

В анонсованій статті автор продовжує розгляд історії освіти та освіченості в Європі з часів античної Греції та Риму і до нині. Даною публікацією автор намагається привернути увагу до такої теми як Інтелектуальне відродження та поява Університетів у Європі в добу «високого» Середньовіччя (XII – XIII ст.). У статті зроблено спробу розкрити наступні питання: 1) висвітлити особливості Інтелектуального відродження XII ст.; 2) розкрити значення Парижу в успадкуванні античної спадщини для Європи; 3) показати місце і роль Шартру та шартрського духа ученості в європейському інтелектуальному житті; 4) представити роль монастиря в Сіто та цистерціанців в інтелектуальному «бродінні» часу; 5) висвітлити учительську діяльність та наукові погляди П'єра Абеляра – першого європейського інтелектуала-професора без університетського диплому; 6) розкрити схоластичний метод пізнання Бога, світу і людини; 7) розповісти про появу ремісника-інтелектуала та його майстерню (цех); 8) описати заснування перших університетських корпорацій в Європі у XII – XIII ст. – Болонья, Париж, Оксфорд та інших містах; 9) розповісти про вищу школу філософії та права в Константинополі (Пандідактеріон); 10) описати стан освіти та освіченості на Русі у XII – XIII ст. Університет, що виник у XII – XIII ст. як цехова корпорація майстрів та їхніх учнів – «universitas magistrorum et scholarum» з власним правом і академічною свободою, мав право безперешкодного пересування професорів і студентів країнами Європи без кордонів («peregrinatio academica»), користувався безперешкодним правом на страйк за порушення своїх корпоративних прав і свобод включно із правом на вільний перехід на інше місце викладання та навчання (secesio), мав право «ubi que docendi», згідно з яким випускник університету, удостоєний науковим званням доктора, міг читати лекції не лише у власному, а й у будь-якому іншому університеті, куди бажав перейти, а жив професор за рахунок грошової плати студентів за навчання та плати за дипломи про наукові ступені. Починаючи з XII ст. освічені люди, особливо в містах, стають видимою ознакою середньовічної Західної Європи. Визначальна заслуга в цьому належала Інтелектуальному відродженню та Університетам.

Ключові слова: освіта, освіченість, Європа, Середньовіччя, сім вільних мистецтв, інтелектуальне відродження, Париж, Шартр, П'єр Абеляр, майстерня-цех, ремісник-інтелектуал, Університет, Болонья, Оксфорд, Пандідактеріон, Русь.

Вступ.

Постановка проблеми. Останні вісім століть місцем, де можна було отримати універсальні теоретичні знання та практичні навички досліджень, були Університети (і Академії – наукові товариства, про які в цій статті не йдеться). В історіографії університетів станом на сьогодні утвердилися три базові моделі Університету, що змінювали одна одну упродовж століть. Умовно їх названо «докласична, класична і посткласична». 1) *Докласична модель* тривала у «високому» Середньовіччі та ранньому Новому часі включно з епохою Просвітництва, тобто з XII/XIII до XVIII ст. 2) *Класична модель* виникла в німецьких Університетах Берліна і Геттінгена на початку XIX ст. та поширилася до середини XX ст. фактично по всьому світі. 3) *Посткласична модель* існує після останньої світової війни до нині як синергія деяких елементів перших двох моделей з домішками різних модерних та постмодерних новацій у системі

вищої освіти [Андреев, 2005, с. 77].

Мета і завдання даної публікації буде, на основі перевірених у світовій історіографії фактів, подій і явищ, описати такі феномени в європейській історії як: 1) інтелектуальне відродження XII ст., 2) значення Парижу в успадкуванні античної спадщини для Європи, 3) місце і роль Шартру та шартрського духа ученості в європейському інтелектуальному житті, 4) роль монастиря в Сіто та цистерціанців в інтелектуальному «бродінні» часу, 5) діяльність та погляди П'єра Абеляра – першого європейського інтелектуала-професора без університетського диплому, 6) схоластичний метод пізнання Бога, світу і людини, 7) поява ремісника-інтелектуала, його майстерні (цеху) та його інструментів, 8) заснування перших університетських корпорацій в Європі у XII – XIII ст. – Болонья, Париж, Оксфорд та в інших міста, 9) вища школа філософії та права в Константинополі (Пандідактеріон), 10) стан освіти та

¹ © Фенич В.

освіченості на Русі у XII – XIII столітті.

Основним аргументом звернутися до витоків Інтелектуального відродження та класичного Університету в Європі у XII – XIII ст. служить визнаний неурядовими експертами факт кризи вітчизняної вищої освіти та науки (*Studia Generalis*), невідповідності «національних університетів» родоначальній ідеї та місії Університету, управлінська криза рідного Ужгородського національного університету тощо.

Стан дослідження. У попередніх публікаціях ми зробили спробу висвітлити розвиток освіти та освіченості в Європі починаючи з перших учителів-софістів у давній Греції до монастирських і кафедральних шкіл в ранньому Середньовіччі (V ст. до н. е. – XII ст. н. е.) [Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 1 (52), с. 43–58; Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 2 (53), с. 95–125]. В даному дослідженні буде зроблено спробу продовжити ознайомлення зі станом вищої освіти та освіченості в Європі в класичну університетську добу, що охоплює період від заснування перших цехових інтелектуальних корпорацій у XII ст. і до гуманізації освіти в XV ст.

Дана публікація за жанром буде радше компілятивною, ніж дослідницькою, тому нами використано праці авторитетних дослідників, чий внесок та висновки у вивченні анонсованої теми не піддаються сумніву світовою академічною спільнотою за «методом ножиць і клею». Цей давній метод так назвав у 1920-х рр. британський історик Робін Джозеф Колінгвуд, щоб «*зшити історію, мов ковдру, з різноманітних шматків – матеріалів, у взятих від «авторитетів»*». Цей метод «*полягає у запозиченні уривків потрібного матеріалу в письменників, чию працю неможливо перевірити на геродотівських засадах, тому що свідків, які допомагали в тій роботі, уже не має серед живих*» [Колінгвуд, 1996, с. 87–88].

Дотримуючись «принципу конуса», запропонованого званою українською історикинею Наталею Яковенко при розгляді історіографії питання [Яковенко Н., 2007, с. 317–319], наукові праці авторів різних національних історіографій спробуємо «розсортувати» за ієрархією трьох рівнів. Такий підхід найкраще дозволяє ознайомитися із станом дослідження теми / проблеми.

На найвищому ієрархічному рівні («*верхівці конуса*») розмістимо авторитетні підсумкові праці з історії та культури епохи Середньовіччя. Такими на мою думку є наративи британського історика Нормана Дейвіса [Дейвіс, 1996/2020, с. 307–486], французького історика Жака Ле Гоффа [Гофф, 2003/2007, с. 186–211], німецького історика Фердинанда Зайбта [Зайбт, 2009], британського історика Іена Мортімера [Мортімер, 2018, с. 39–141] тощо.

Посередині конуса розмістимо праці присвячені вузловим аспектам досліджуваної проблеми. Такими на думку автора є наративи з історії середньовічної культури відомого в СРСР та на Заході історика-медієвіста Арона Гуревича [Гуревич, 1972/1984/2007, с. 17–244; Словарь средневековой культуры, 2003], історії середньовічної Церкви британського історика Джозефа Г. Лінча [Лінч, 1994, с. 326–334], глосарій ужгородської університетської викладачки Надії

Керецман [Керецман, 2013. 125 с.; 2015. 301 с.], історії середньовічних інтелектуалів відомого французького історика-медієвіста Жака Ле Гоффа [Гофф, 1957 / 2003, с. 57–152], історії середньовічного мистецтва та суспільства відомого французького історика Жоржа Дюбі [Дюбі, 1966–1967/1976/2003], нарис про повсякденне життя середньовічної людини молодой української історикіні Стефанії Демчук [Демчук, 2024] тощо.

Найнижчий рівень («*підніжжя конуса*») становлять розвідки про конкретні сюжети в межах досліджуваної теми / проблеми, а саме праці з історії середньовічних університетів XII – XV століть. Такими на мою думку є праці Артура О. Нортон [Norton, 1909], Н. Шашнера [Schachner, 1938.], Ф. Повіцке [Powicke, 1949, р. 149–179], А. Коббана [Cobban, 1965; Cobban, 1975], Л. Ілека [Historical compendium of European Universities, 1983], П. Уварова [Уваров, 2003, с. 544–552], Я. Гента [Hunt, 2008] та інших авторів. У шкільній літературі з історії Середніх віків дана тема добре висвітлена, наприклад, у підручнику І. Ліхтея [Ліхтей, 2007, с. 106–112].

Підсумовуючи огляд історіографії теми, варто зазначити, що узагальнених праць про інтелектуальні та інфраструктурні передумови появи Університетів у Європі і їхнього становлення як ідеї та інституції з дозволу папи, імператора та/або комун, є дуже мало у світовій гуманітаристиці.

Методологічні зауваги щодо розуміння середньовічної культури. «Каролінгський ренесанс», хай і фрагментарно, але успадкував від римської Античності для Середньовіччя скелет шкільництва у вигляді семи «вільних мистецтв». Монастирські та кафедральні (єпископські) школи також частково, але зберегли та «транспортували» сім «вільних мистецтв» як фундамент освітнього процесу в добу «Інтелектуального ренесансу XII ст.» та його основного методу пізнання Бога, світу і людини – схоластики. «*Те, що на противагу «старій школі» з її сімома вільними мистецтвами (граматикою, риторикою, діалектикою, арифметикою, геометрією, астрономією, музикою) протягом якихось ста років постав університет із чотирма факультетами (філософії, богослов'я, права й медицини), ставши взірцем для наслідування, – на думку сучасного німецького історика Ф. Зайбта, – пов'язано не лише з пошвавленням інтелектуального життя».* «*Не можна вбачати причину й у зростанні просторовій та соціальній мобільності...*» суспільства «високого Середньовіччя». «*Перемогу над старою школою, – підкреслює німецький медієвіст, – радше завдячуємо нововинайденій «схоластиці» – геніальній грі в питання й відповіді, у якій поєднувалося дослідження та викладання, яка розвивалася в неперервній дискусії».* Цей «науково-педагогічний здобуток, який приваблював безліч учнів і захоплював їх на довгі роки», – цитує Ф. Зайбт Йозефа Коха, – *не лише ліг в основу відчуття вчителями й учнями спільноти, universitas, а й став виявом тієї єдності викладання та дослідження, яку відстоюють і нинішні університети. Він служив ключем до всього навчального процесу, адже становив собою мистецтво критикувати читані під час лекції книги: або письмово – у глосах і*

коментарях, або в диспутах, що відбувалися там-таки, в аудиторії. Отак середньовічний університет перетворився в дискусійний форму, де вироблялося вміння аргументувати, уточнювати, критикувати». «Тож, – продовжує свої роздуми Ф. Зайбт, – перед суспільством відкривалися широкі, як ніколи, можливості застосовувати аргументацію: за чітко встановленою схемою – на вчених кафедрах; у вигляді вільного, невимушеного діалогу – у популярних навчальних трактатах і в публічному житті». «Отож схоластика закликала кожного до спільного обдумування проблем, водночас закладаючи підвалини дискусійної спільноти вчителів та учнів». Прямим наслідком «Ренесансу XII ст.» (термін Г. Решдел) і схоластики стало постання перших університетів у світі: Болоньї 1088 р., Парижу бл. 1150 р., Оксфорда 1167 р., Салерно 1173 р., Паленсії бл. 1176 р. та Реджоді-Калабрії 1188 р. Основу навчання в цих міських, інтернаціональних корпораціях майстрів і учнів («світовій майстерні») склали ті такі сім «вільних мистецтв», що міцно укорінилися на базовому, т. зв. підготовчому факультеті (невдовзі він стане філософським факультетом). Схоластика не заперечила, не відмінила, а правдоподібно «удосконалила» античний «баласт» семи «вільних мистецтв» (вислів Ф. Зайбта) та надала йому нове дихання. Той античний інтелектуальний спадок, як загально відомо, дожив до XIX ст. на філософських факультетах: «Як на те пішло, – супитись німецький історик, – філософські факультети змушені були тягнути його аж до XIX століття, а їхня організаційна недолугість донині є предметом обговорення в університетах» [Зайбт, 2009, с. 222–225].

Останнє методологічне зауваження: схоластика та університети, за влучним висловом Ф. Зайбта, прийняли вчення «Філософа з великої літери». Частково через арабське і єврейське посередництво, частково через переклади з грецької текстів, які збереглися у візантійському культурному просторі, під час хрестових походів XII – XIII ст. Захід відкривав для себе Арістотеля. «Один із найвеличніших мислителів-філософів (поруч із Сократом і Платоном), засновник класичної філософської традиції Заходу» (Гельмут Кун) прийшов у європейську схоластику та університети разом зі своїм сонмом інтерпретаторів. Ними передусім були: перський науковець-енциклопедист, філософ, лікар і астроном Ібн Сіна (латинізов. Авіценна), юдейський поет і філософ Шломо Ібн Гвіроль (арабізов. Ібн Езра, латинізов. Авіцеброн) та арабський філософ, лікар і правник Ібн Рушд/Рошд (латинізов. Аверроес) [Зайбт, 2009, с. 227].

Схоластика та університети прийняли цей інтелектуальний виклик: відтепер доводити єдність Бога, світу і людини за допомогою віри (Біблії) і знання (Арістотеля) стало головним завданням європейської освіти та науки. При цьому, однак, не слід забувати, що з точки зору офіційної ідеології тих часів – Католицької церкви (=Римського престолу), філософія розглядалася лише як «служанка богослов'я», а Церква (=папство), принаймні до епохи Просвітництва, як відомо, зберігала за собою «останнє слово» у

визначенні «істинності» вчення про Бога, світ і людину. В таких умовах формувалися інтелектуали XII ст., науковий метод схоластика та університетські навчально-наукові цехи-корпорації.

Виклад основного матеріалу.

Середньовічне розуміння «семи вільних мистецтв»: Гуго Сен-Вікторський (1120-ті рр.). На початку XII ст. в монастирській навчальній традиції відбувається певний зсув, пов'язаний зі збільшенням ролі схоластики в культурному житті суспільства [Сім вільних мистецтв, 2014, с. 126]. Нове розуміння значення і змісту предметів циклу семи вільних мистецтв знайшло розгорнуте відображення у творі Гуго Сен-Вікторського «Didascalion» (1120-ті рр.). Либонь, вперше в середньовічній традиції він чітко пояснює, чому ці «мистецтва» називаються «вільними»: вони повернуті до вільних, шукаючих душ, здатних проникати в причини речей; в давнину їх вивчали вільні та шляхетні люди, тоді як плебеї займалися «механічними мистецтвами», які яких він також налічує сім. Предмети трівіума складають: логіку – одну з чотирьох частин філософії; це необхідний засіб для пізнання іншої частини філософії – теорії, яку складає квадрівіум. Принцип переходу навчання від трівіума до квадрівіума проявляється на думку Гуго в тому, що предмети трівіума є науки про слова, які суть зовнішньою формою речей, а дисципліни квадрівіума – науками про поняття, які складають їх внутрішню суть. Таким чином, згідно з Гуго Сен-Вікторським, засвоєнні «семи вільних мистецтв» було необхідною і частково достатньою умовою при підготовці філософа, оскільки «без них філософія нічого не може і не здатна ні пояснити, ні визначити». Повнота і якість знань філософії напряму залежать від послідовного і повного засвоєння змісту «семи вільних мистецтв» настільки, що не знаючи хоч би однієї науки / мистецтва, не можна вважатися філософом. Говорячи про важливість цих предметів, Гуго ставить їх на один рівень зі знанням св. Письма. Гуго продовжує традицію пояснення виникнення «семи вільних мистецтв», яка йшла від св. Августина, говорить про відкриття законів і правил, вважає, що джерелом «мистецтв» є божественна мудрість, оскільки смисл і кінцева мета їх – допомогти людям осягнути божественну подобу (відповідати Божому задуму – бути його образом і подобою – *авт.*). Предмети квадрівіума складають, на його думку, математику, що має справу з абстрактною кількістю; кількість ототожнюється із формою. А оскільки форми діляться на величини та множинності, величини – на рухомі й нерухомі, множинності – на самостійні й відносні, то арифметика займається самостійними множинами (повними цифрами), музика – відносними (дробами), геометрія – нерухомими величинами, а астрономія – рухомими. Подібний четвертинний поділ знаходить аналогію в четвертинності душі та тіла. Гуго подає і власну інтерпретацію етимології предметів квадрівіума. На його думку, назва арифметики походить від грецьких слів «доблесть» і «число», позаяк в основі всього лежать числа; астрономія отримала свою назву від «закону зірок», а музика – від слова «вода», позаяк без рідкого початку неможливе існування евфонії (благозвуччя). В методиці

викладання «семи вільних мистецтв» Гуго пропонує суворий порядок походження дисциплін і читання необхідної літератури, яка повністю відповідає традиції (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика): кожний наступний предмет за змістом наче витікає із попереднього [Тимофеев, 2003, с. 466].

Думки Гуго Сен-Вікторського щодо «семи вільних мистецтв» невдовзі сприйняли й Іоанн Солсберійський у його творі «Poligratic», і Рішар Сен-Вікторський. Додатково вони звертали увагу на необхідність врахувати вікові та соціальні особливості учнів. Так, Рішар не рекомендував учням церковних шкіл слухати фізику і вивчати світське право [Тимофеев, 2003, с. 467].

У XIII ст. тлумачення інтелектуалами «семи вільних мистецтв» не зазнало значних змін. Егідій Колонна багато в чому слідує Гуго Сен-Вікторському при визначенні змісту, «шляхетності» і практичної користі предметів циклу, з єдиним відхиленням – акцентом на їх значенні для політиків та людей практичних професій. Однак, на його думку, «сім вільних мистецтв» як теоретичні дисципліни важливі в першу чергу для теології, але інші науки – метафізика, природознавча філософія, етика, політика, домогосподарство – в повсякденному житті важливіші. Вивчення «семи вільних мистецтв» Егідій Колонна радить вивчати з семи років, роблячи при цьому опір на предмети трівіума, а з 14 років – поглиблено вивчати не тільки їх, але й всі інші науки, включаючи квадрівіум [Тимофеев, 2003, с. 467].

Вчися і тремти: школа «високого» Середньовіччя. До XII ст. знання можна було здобути в трьох типах шкіл: парафіяльних (у містах), монастирських та кафедральних (при єпархіальних соборах у містах). Такі школи зазвичай мали тільки одного вчителя, якого сучасники називали *магістром*. З кожним школярем він проходив увесь цикл навчання. Проте, за змістом навчання це були школи цілком не схожі на сучасні. Середньовіччя, як відомо, успадкувало від Античності основу, на якій будувалася вся освіта. Це були сім вільних мистецтв (наук), що склалися із двох блоків дисциплін: гуманітарного циклу *трівіуму* і природничого циклу *квадрівіуму*. Перший, початковий рівень, передбачав засвоєння трьох предметів – граматики, риторики та діалектики. На заняттях із граматики учні вивчали алфавіт, різні визначення, правила, отримували знання із латини, після чого читали твори латинських авторів. *ГраMATика* була нелегким предметом і вважалася «матір'ю всіх наук»: можливо саме тому її змальовують у вигляді грізної королеви з ножем для підчищення помилок у правій руці та з батоном – у лівій. Опановуючи діалектику, учні вчилися мислити, будувати докази й вести дискусії. *Діалектика* давала формально-логічні знання, основи філософії та логіки. *Риторика* вчила на своїх заняттях правильно і виразно говорити, вести діловодство, писати твори, листи тощо. Другий рівень називався квадрівіум і передбачав вивчення чотирьох предметів: арифметики, геометрії, астрономії та музики. На заняттях з *арифметики* навчали додавати й віднімати (множенням і діленням займалися менше, бо римські цифри ускладнювали ці

дії). На уроках *геометрії* вивчали поняття про фігури (коло, трикутник, прямокутник, квадрат тощо), а також окремі елементи географії. На *астрономії* вивчали рух небесних тіл. На уроках із *музики* учні засвоювали нотну грамоту, розвивали вміння складати та співати церковні пісні. «Математичні дисципліни» – *арифметика, музика, геометрія та астрономія* мислились як природничі науки про числові співвідношення, що лежали в основі світової гармонії [Уколова, 1990, с. 446; Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 2 (53), с. 105–106, 108–115].

Звичайні загальнодоступні школи, що припадають на період високого і пізнього Середньовіччя, це т. зв. граматичні школи. В них навчали за програмою «семи вільних мистецтв». Учні могли залишати школу на декілька днів під час Паски, Трійці і Різдва. Терміни навчання в граматичній школі тривав протягом 5–6 років: зазвичай учні поступали до школи в 11–12 років, а 18–19-річний вік був верхньою межею для навчання [Парамонова, 2003, с. 590–592].

З XI ст. помітним є стійке піднесення середньовічних шкіл. Школи поділяються на монастирські, кафедральні (при міських соборах/храмах) та парафіяльні, які всі тотально контролює Церква. З ростом міст, появою містян та виникненням цехів з'являються світські, міські приватні, а також гільдійські та муніципальні школи, непадвладні прямому диктату Церкви. Учнями цих секулярних чи напівсекулярних шкіл були часто школярі-волоцюги – ваганти або голіарди, які походили із міського, сільського, рицарського середовища та низького кліру. Їхня назва походить від лат. «clerici vagantes» («бродячих кліриків») або від пізньолатин. *goliardi* (голіарди – від імені Голіафа, «чортового племені»). «Clerici, monachi vagantes» або «*gyrovagi*» називались священники, без приходу і монахи, які бродили від монастиря до монастиря. Спочатку це були найнижчі культурні низи духовного прошарку, але в XII ст. їхнє становище змінюється до навпаки: змінюючи кафедральні школи, а відтак Університети один за одним вони стають культурними верхами суспільства, так що під кінець століття спостерігається криза «перевиробництва» інтелектуальних людей. Їхнім найбільшим твором була анонімна «*Carmina Burana*», а трьома найяскравішими фігурами були Гугон, Прімас Орлеанський, Архіпіта Кельнський і Вальтер Шатільйонський [Гаспаров, 2003, с. 59–62].

Навчання в школі доби «високого» Середньовіччя велось тільки латинською мовою, і лише в XIV – XV ст. з'явилися перші школи з викладанням на народних мовах. Середньовіччя не знало стійкого поділу школи на початкову, середню і вищу, а отже ігнорувався принцип дитячого та підліткового сприйняття і психології учнів. Релігійне за змістом навчання, за формою мало словесно-риторичний характер, а початки математики та природничих наук викладалися частково, описово, часто з фантастичною інтерпретацією. Своєрідною компенсацією набуття цих знань стали цехи – центри навчання навичкам різного ремесла у XII ст. [Уколова, 1990, с. 446]. Одним із таких цехів став Університет.

Загальновідомо, що в Середньовіччі поширеним «стимулом» навчання школярів було фізичне

покарання. Педагогічні теоретики та практики, послідовники пізньоримського ритора грека Лібанія / Ліванія [Демчук, 2024, с. 193–194; Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 2 (53), с. 104], намагалися пояснити, чим шмагання може бути корисним дітям. Для прикладу звернемося до кількох авторитетів. Робер Мелетенський, англійський схоласт, який отримав своє прізвисько за назвою французького міста Мелетен, де учителював. Він був учнем П'єра Абеляра і вчителем Іоанна Солсберійського. На його думку, навчання й біль нерозривно пов'язані та є наслідками гріхопадіння: навчаючись і зносячи удари, школяр відбуває покарання за гріхи Адама та Єви в Едемі, бо лише в такий спосіб людина має шанс спокутувати гріх, відновити первісні відносини з Богом й дорости до раю [Демчук, 2024, с. 196–197]. Таких або подібних думок трималися багато середньовічних інтелектуалів [Тілесні кари у школі, 2014, с. 129]. Деякі з них зібрала у своїй книжці Стефанія Демчук.

Так, англійський теолог і педагог Іоанн Солсберійський у своєму творі «*Metalogicon*» (1159) стверджує, що шлях до справжньої мудрості складний і пролягає через страх, породжений знанням і досвідом болю, та прагнення до нагороди за послух. Тож, правильні судження формуються лише через страх нового болю [Демчук, 2024, с. 197–198]. Італійський учений, філософ та історик Бонкомпаньйо (пом. після 1240) у творі «*Rhetorica novissima*» писав, що страх докорів («*timor improperitii*») покращує пам'ять, адже люди (діти) краще пам'ятають тих, хто їх бив або над ними знущався [Демчук, 2024, с. 197]. Автор енциклопедії «*De proprietatibus rerum*» (бл. 1245) Бартоломео Англійський пише, що вік від семи до тринадцяти років – *pueritia* – особливо вразливий і нестійкий стан. У зв'язку з цим хлопчиків треба бити різками саме в цей вік, коли вони податливі плоттю і розумом для того, аби насадити їм дисципліну до навчання та виховання [Демчук, 2024, с. 198]. Теолог-спірітуаліст П'єр-Жан Олье вважав, що фізичне биття – має бути обов'язковим елементом умертвіння плоті [Демчук, 2024, с. 198].

У XII–XIII ст. Європа (Західна) переживала економічне та культурне піднесення, розвиток міст, як центрів ремесла і торгівлі, знайомство з культурою Сходу, перш за все візантійською і арабською під час та в результаті хрестових походів, розширення світогляду європейців послужили стимулами удосконалення середньовічної освіти і науки. Ця зміна стала помітною з перетворенням кафедральних шкіл у великих міських центрах в загальні вищі школи (*studia generalis*), а потім в університети (від лат. слова *universitas* – сукупність, спільність) [Уколова, 1990, с. 446–447].

Інтелектуальне відродження XII ст. виростає із перших двох попередніх відроджень: каролінгського та оттонського. Однак, якщо вони починалися з освічених реформ імператорів, то основою інтелектуального відродження є розквіт кафедральних шкіл, суперечка між «авторами» (*auctores*) орлеанської школи та «науковцями» (*artes*) паризької школи, верхньою межею чого є виникнення нових освітніх і наукових установ – Університетів (*Universitas*) [Андреев, 2003, с. 94–96]. Значний вплив на

інтелектуальне відродження XII ст. мала греко-римсько-арабська культура, що потрапила на Захід Європи передусім через Італію та Іспанію.

Ученість, як і інші товари та ремесла, на дикий Захід (у Європу) приходила із цивілізованого Сходу – Візантії, Дамаска, Багдада, Кордови. Разом із прянощами та шовком на християнський Захід прийшли рукописи, що несли багату греко-римсько-арабську культуру. Арабська культура на цьому шляху була, перш за все, посередницею. Праці Арістотеля, Евкліда, Птоломея, Гіппократа, Галена зберігали на Сході християни-«сретики» – монофізити, несторіяни та переслідувані у Візантії євреї. Від них ці грекомовні твори перейшли до бібліотек мусульманських шкіл і були там добре збережені. Під час Хрестових походів (з 1095 р.) латинського Заходу проти ісламського Сходу в XII ст. антична спадщина потрапила в Європу через Італію (найперше Сицилію – греко-латинсько-арабську канцелярію норманського короля Фрідріха II в Палермо і Калабрію) та Іспанію (найперше Толедо – скрипторій християнських перекладачів архієпископа Раймонда) [Дюбі, 2003, с. 116–117; Гофф, 2003, с. 14–15; Андреев, 2003, с. 94–96].

Захід, на той час, уже не знав грецької мови: його науковою мовою була латина, причому не римська, класична, а народна, вульгарна. Тому грецькі оригінали, арабські оригінали або арабські версії грецьких текстів треба було перекласти на цю латину. Зробити це християнам Заходу допомагали іспанські християни, які жили під владою мусульман (мозарабів), євреї та навіть самі мусульмани. Найбільш відомою такою «командою» перекладачів була група вченого-абата Ключійського монастиря Петра Превелебного, скрипторій якого в складі християн Роберта Кетенського, Германа Далматського, Петра із Толедо та сарацина Мохаммеда перекладав Коран (завершили роботу у 1142 р.). Крім них, видатними перекладачами XII ст. були: Яков Венеціанський, Бургундіо Пізанський, Мойсей Бергамський, Леон Тускус у Візантії й на півночі Італії, Арістипп Палермський, Аделяр Батський, Платон Тівольський, Герман Далматський, Роберт Кеттенський, Гуго Сантальський, Гундісальво, Герард Кременський в Іспанії... Їм належать переклади математики Евкліда, астрономії Птоломея, медицини Гіппократа і Галена, фізики, логіки та етики Арістотеля. До перекладів грецьких авторів слід додати переклади арабів: арифметика з алгеброю Аль-Хорезмі, яка знайомила Захід з арабськими цифрами (насправді індійськими, які прийшли на Захід через арабів) на початку XIII ст. завдяки перекладам Леонардо із Пізи; медицина Разі, якого християни прозвали Разесом, Ібн-Сіні, або Авіценни, чия медична енциклопедія, або «Канон», стала настільною книгою західних лікарів; філософія Аль-Фарабі та Авіценни... Від арабів разом із манускриптами на християнський Захід прийшли найменування цифр, нуль, алгебра, комерційна лексика (базар, фон-дук – склад товарів, чек тощо). Таким чином, Італія, а особливо Іспанія, стали першим «європейським трансфером» отримання греко-арабських матеріалів – центром праці невтомних перекладачів [Гофф, 2003, с. 15–19; Дейвіс, 2020, с. 364].

XII ст. – це ключовий період перетворення християнської Європи в інтелектуальний хаб. З XII ст. медицина, усупереч офіційній доктрині Церкви про невтручання у Боже творіння людину (Григорій Турський, Бернард Клервоський), стає альтернативою лікування європейців. До 1100 р. місто Салерно на півдні Італії стало першим містом медичного навчання у Європі [Мортімер, 2018, с. 52–59]. Починаючи з XII ст. в Європі стає популярною давня східно-антична тема про ідентифікацію людського організму із Всесвітом: тіло людини – із землі, кров – із води, дихання – із повітря, а тепло – із вогню. Кожна частина людського тіла відповідає частині Всесвіту: голова – небесам, груди – повітрю, живіт – морю, ноги – землі, кістки – камінням, жили – гілкам, волосся – травам, а почуття – тваринам [Гуревич, 2007, с. 63]. Людина вважалася вінцем творіння, створеним по образу і подобою Божою; всі інші творіння були створені заради неї. «Всі творіння світу, – писав Ален Лілльський, – «є для нас наче книга, картина і дзеркало» («*Omnis mundi creatura / Quasi liber et pictura / Nobis est et speculum*») [Цит. за вид.: Гуревич, 2007, с. 65]. Наукою, яка мала пояснити знання про Бога, світ і людину, тепер стала схоластика.

Схоластика. Слово схоластика (походить від грец. *σχολή* – «школа» і *σχολαστικός* – «шкільний»; від лат. *Cholastica*) – це тип релігійної філософії, яка походить від пізньоантичного неоплатоніка V ст. Прокла. Рання середньовічна схоластика (IX – XII ст.) має свій соціокультурний ґрунт – монастирі та монастирські школи [Аверинцев, 2003, с. 516]. Схоластичний метод полягав у підпорядкуванні думки авторитету догми. Він походить від знаменитої формули Петра Даміана – «філософія – служанка богослов'я» («*philosophia ancilla theologiae*»). Схоласти вважали Арістотеля «*предтечею Христа у всьому, що стосується природних речей*» («*praecursor Christi in naturalibus*») [Аверинцев, 2003, с. 517].

Схоластика це сукупність методів і праць, тобто інтелектуальна продукція з XII ст. пов'язана зі школою та університетом. Схоластика народилася з розвитку діалектики – однієї з наук трівіума, – яка була «*мистецтвом аргументації за допомогою запитань і відповідей в ситуації діалогу*». Батьком середньовічної схоластики вважається Ансельм Кентерберійський, для якого діалектика була головним методом осмислення та осягнення віри: «*credo, ut intelligam*» («*вірую, щоб розуміти*»). Цей метод виражається формулою: віра, яка шукає розуміння, тобто звертається до розуму. Ансельм доповнив вчення фразою: «вільна думка сумісна з благодаттю». Схоластику можна розглядати як встановлення та обґрунтування згоди між Богом і людиною, доказом існування Бога за допомогою розуму [Аверинцев, 2003, с. 516; Гофф, 2007, с. 199–200; Зайбт, 2009, с. 224–225].

Схоластика, отже, є методом ремісника-інтелектуала. Мислення – це ремесло, яке керується своїми законами. Перш за все це закони мови. Мислителі та професори Середньовіччя прагнули знати про що вони говорять. Схоластика будувалася на фундаменті граматики. Схоласти були послідовниками Бернарда Шартрського та П'єра Абеляра. Потім

слідують закони доводів, які випливають із діалектики. Тут йдеться не лише про зміст слів, але й про зміст думки. В цьому плані університетські професори були послідовниками Іоанна Солсберійського, який говорив: «*Логіка сама по собі безкровна і безплідна, вона не родить думку, якщо не зачне її десь на стороні*». Ще одним методом схоластики є книга-авторитет. Цими авторитетами є Біблія, трактати Арістотеля, Платона, арабів, твори Отців Церкви. Послідовники Бернарда Шартрського на плечах тих гігантів бачили далі. Теологія, яка звертається до розуму, стає наукою. Досягнути віри розумом, закликали послідовники Гільйома Овернського, і прагнули розуму, просвітленого вірою («*ratio fide illustrata*»). Глибока формула Ансельма Кентерберійського – «*вірую, щоб розуміти*» (*fides quaerens intellectus*), проявляється, коли Тома Аквінський підносить її в принцип: «*благодать природу не скасовує, а завершує*» (*gratia non tollit naturam sed perficit*). Фундаментом схоластики служить коментар до тексту, *lectio*. Це глибокий аналіз, який починається з граматичного розбору букви (*littera*), відтак логічного аналізу смислу (*sensus*), що закінчується екзегезою, яка відкриває науковий та ідейний зміст думки (*sententia*). Коментар породжує дискусію, лекція розвивається в питання (*questio*), а результатом питання є *determinatio* – формулювання власної думки [Гофф, 2003, с. 84].

Висока схоластика (XIII – початок XIV ст.) розвивалася і змінювалася в контексті заснованих по всій Європі Університетів. Взірцями схоластики цього періоду є творчість Сігера Брабантського, Томи Аквінського, Бонавентура, Іоанн Дунс Скот [Аверинцев, 2003, с. 516].

Глава схоластичної школи (*doctor*) завжди до прізвища мав заслужений своїми знаннями титул: Тома Аквінський – «ангельський наставник» («*doctor angelicus*») або «загальний наставник» («*doctor communis*»), Бонавентура – «серафічний наставник» («*doctor seraphicus*»), Дунс Скот – «тонкий наставник» («*doctor subtilis*»), Роджер Бекон – «дивовижний доктор» («*doctor admirabilis*»), Вільям Оккам – «непереможний наставник» («*doctor invincibilis*») або «незрівнянний наставник» («*doctor singularis*») [Аверинцев, 2003, с. 518].

Так розвивалася схоластика, учителька строгості, натхненниця оригінальної думки, яка підпорядковувалася лише законам розуму. На XIII ст. припадає період її зрілості. В кінці XIII ст. університетські метри заволоділи високими посадами в церковній та світській ієрархії. Вони стали єпископами, архidiaконами, каноніками, радниками, міністрами. Настала ера докторів, богословів, законників.

Париж і Шартр: Франція – перша спадкоємниця античної Греції та Риму в Європі. Першими центрами засвоєння перекладеного античного матеріалу та його мистецького вплетення в християнську культуру стали два французькі міста – Шартр і Париж, оточені містами Лаоном, Реймсом і Орлеаном між Лаурою і Рейном, місць, де до ярмарків Шампані стікалися велика торгівля і гроші (банки). Ця обставина, на думку Жака Ле Гоффа, зробила «*Францію першою спадкоємницею Греції і Рима, як*

передбачав Алкуїн і як оспівував Кретьєн де Труа» [Гофф, 2003, с. 20]. Цю високу марку Франція буде тримати довго.

Париж, королівське місто, перше в середньовічній Європі, яке ставало по-справжньому столицею, чим Рим уже давно перестав бути. Столицею не імперії й не різновиду якогось християнства, а певного царства – Королівства [Дюбі, 2003, с. 95. Пор.: Ададуров, 2002, с. 60–89]. Париж у XII ст. мав безперервну традицію вищої освіти, яку давали в кількох незалежних одна від одної школах, сконцентрованих на відносно невеликій території на лівому березі Сени та на острові посеред річки: Кафедральна школа при соборі Паризької Богоматері, школа чорних каноніків при церкві св. Віктора, школа монастиря св. Женев'єви та школа незалежних магістрів [Лінч, 1994, с. 326]. Згаданий тут Іоанн Солсберійський у 30–40-х рр. XII ст. змінив у Парижі 11 шкіл, де вивчав логіку, граматику, математику, астрономію і теологію. Цікаво, що в перервах між відвідуванням магістрів, він сам устиг завести собі учнів [Уваров, 2003, с. 544].

В Парижі виникають і успішно діють школи метрів-професорів: при соборі в Сіті; при церкві Сен-Жюльєн-ле-Повр; каноніків у церкві Сен-Віктор; при монастирі св. Женев'єви; капели Нотр-Дам. Крім них з'являються незалежні метри-професори *атраже*, які дістали від свого єпископа та з рук глави школи *licentia docendi* – «право на викладання». Париж своєю славою зобов'язаний, перш за все, розквіту теологічної освіти, яка становила вершину шкільних дисциплін, через яку тогочасний інтелектуал, звернувшись до аристотелизму та сили судження, дійде до діалектики. Париж поступово став сучасним Вавилоном, з якого св. Бернард Шартрський закликав учителів-кліриків і студентів тікати, щоб спасти свої душі. Але вони його не послухали. В листі одному своєму учневі абат Філіпп Арвенський назвав Париж «Єрусалимом, якого прагнуть багато. Це дім Давида..., дім мудреця Соломона... Щасливе те місто, в якому з таким бажанням читають священні книги, де найскладніші тайнства вирішуються по милості Св. Духа, де стільки знаменитих професорів, де така богословська вченість, що можна назвати його містом вільних мистецтв!» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 21–22. Пор.: Уваров, 2003, с. 545].

В основі християнського гуманізму лежить людина, створена за образом і подобою Божою. Символом цього образу був принижений і смиренний Іов (Йов), образ, який запропонував ще Григорій Великий у VI–VII столітті. Нове бачення людини було визначено у видатній теологічній праці Ансельма Кентерберійського «Чому Бог вочоловічився» («*Cur Deus Homo*»). Спираючись на твори св. Августина, Ансельм звертається до двох понять сприйняття світу: природи та розуму. Він пропонує християнам концепцію «*fides quaerens intellectum*» («віра, що шукає розуміння»). Гуманізм тієї епохи був, за словами Роберта І. Мура, «першою європейською революцією» [Цит. за вид.: Гофф, 2007, с. 127–130].

На початку XII ст. французький філософ-платонік Бернар/Бернард Шартрський/Карнутський, магістр школи в Шартрі з 1114 р. і канцлер з 1119 до 1124/1126 рр., стверджував, що середньовічні

мислителі могли бачити далі, ніж учені стародавнього світу лише тому, що вони «були гномами, які стоять на плечах гігантів, тому сприймали набагато більше речей не завдяки гострішому зору чи вищому зросту, а тому, що були піднесені вище завдяки гігантським розмірам своїх попередників» [Цит. за вид.: Мортімер, 2018, с. 128; Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 13]. За свідченням свого учня Іоанна Солсберійського, метр Бернард вчив, що прообразом усіх мистецтв є: Граматика і Поезія, які «покривають увесь простір уявлюваного»; Логіка – «приносить блиск золота розумних доводів»; Риторика – «силою переконливості і красномовства подібна світлу срібла»; Математика – «рухається по слідах інших мистецтв і залишає безкінечне багатоманіття кольорів та відтінків»; Фізика – «вносить зачарування своїх нюансів»; Етична Філософія – «піднімається над іншими гілками», «переважає всі інші тією гідністю, яку вона надає твору» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 11]. Інтелектуали XII ст., за словами Бернарда Шартрського, визначили свою місію в часі: «*Veritas, filia temporis*» («Істина – дочка часу»), Авл Геллій).

Париж у XII – XIII ст. також був містом голіардів – інтелектуальних волоцюг, для яких характерними рисами були імморалізм та критика суспільства, найкраще виражених у творі «Схильність мужчин», поезії Рютблфа, «Романі про Троянду» Жана де Мена, засуджених в Парижі 1277 р. [Гофф, 2003, с. 22–30]. Їхні погляди були надто радикальні та християнський гуманізм їх не прийняв.

Шартр і шартрський дух ученості. Французьке місто Шартр було великим науковим центром освіти та освіченості. В ньому не ігнорували мистецтвами трівіуму: граматику, риторикою, логікою. Це видно по викладанню Бернарда Шартрського. Тут надавали перевагу вивченню *слів (voces)* над вивченням *речей (res)*, які були предметом мистецтв квадрівіума: арифметики, геометрії, музики, астрономії. Дух допитливості, спостережень, досліджень, підживлюваний джерелами греко-арабської науки, визначив шартрський дух ученості. Цей дух великий популяризатор XII ст. Гонорій Отенський резюмував такою формулою: «*Невігластво – вигнання людини, його батьківщина – наука*». Абсалон Сен-Вікторський обурювався, що тут, у Шартрі, «вивчають будову шара, природу елементів, розташування зірок, природу тварин, силу вітра, життя рослин і коріння». Гільйом із Сен-Тьєррі скаржить на св. Бернарду на людей із Шартру, які пояснюють творіння першої людини «не від Бога, а від природи, від розуму і від зірок». Гільйом із Конша на це їм буцімто відповідав: «Не знаючи сил природи, вони хочуть, щоб ми трималися на прив'язі в їх невігластва, відмовляють за нами право на дослідження і осуджують нас на те, щоб ми залишалися селяками, які вірять без розуму» [Гофф, 2003, с. 42–43].

Математичні науки – це ще одна християнська перемога над культурою переможеного ісламу. В Іспанії, Південній Італії клірики відкрили в арабських книгах не тільки філософію древніх греків, а і їхню науку. Для шкіл Шартра було перекладено твори Евкліда, Птолемея, трактати з алгебри. Серед кваліфікацій знань, які поступово замінялися в

схеми давнього *trivium*, геометрія та арифметика посідають чільне місце. У своєму «*Dodascalicon*» паризький учитель Ґуго де Сен-Віктор ставить біля вільних мистецтв механічні мистецтва. «*Ґрунтуючись на кафедральній школі, – зауважує Ж. Дюбі, – мистецтво Франції любить, щоб у цюколі її церков фігурували сім вільних мистецтв*». Крім того, з кінця XII ст. існувало мистецтво фахівця з логіки: воно невдовзі стане інженерним мистецтвом [Дюбі, 2003, с. 118–119].

В Шартрі захоплювалися та популяризували наступних мудреців і вчених: Соломона – учителя всякої східної та єврейської вченості, мудреця Старого Завіту і герметичної науки, з його іменем пов'язують енциклопедію магічних знань; Александра – дослідника, учня Арістотеля, знавця чудес Індії, який, на жаль, не залишив опису своїх спостережень; Вергілія, – який передбачив появу Христа у своїй четвертій еклозі, у своїй «Енеїді» він зібрав суму знань античного світу, на його могилі молився апостол Павло, перші шість книг «Енеїди» св. Бернард Шартрський коментує як науковий твір нарівні з Книгою Буття Старого Завіту [Гофф, 2003, с. 43].

Словом у Шартрі вірили розумом. Гільом із Конша, Арно із Бонневаля і Тьєррі Шартрський були натуралістами. Коментуючи Книгу Буття, вони науково (за допомогою фізики) десакралізували природу, довівши божественне творіння світу в природний спосіб. Шартрці отець Шеню, автор книги «*Cur Deus homo*», Гонорій Отенський і Аделард Батський були гуманістами: вони розвивали думку св. Ансельма Кентерберійського про те, що ідея людини з самого початку входила в план Творця і для якої, власне, був створений цей світ. Людину шартрці розглядають, в першу чергу, як раціональну істоту, в якій відбувається активне об'єднання розуму і віри, тому вони завжди зверталися до авторитетних аргументів діалектики Арістотеля. Шартрці Бернард Сільвестрійський, Алан Лілльський розвивають давній образ людини-мікрокосма, зв'язок між світом і людиною. Велика наукова енциклопедія Аделарда Батського поширюється на анатомію і фізіологію людини. Про це пише й абатиса Хільдегарда Бінгенська у незвичних для того часу творах «*Liber Scivias*» і «*Liber divinatorum oraculum*». Шартрці Герхольд Рейхерберський, Гільом із Конша, Іоанн Солсберійський, Ґуго Сен-Вікторський, Гонорій Отенський розвинули метафору стоїків від «світ-майстерні» до «вселенської майстерні» (*mundi fabrica*), в якій *homo faber* – є співробітником Бога і природи у творінні. Розвиваючи свою знамениту формулу «невігластво – вигнання людини, його батьківщина – наука», Гонорій Отенський додав, що «початком є вільні мистецтва, які являють собою міста-етапи». Перше місто – це граматики, друге – риторика, третє – діалектика, четверте – арифметика, п'яте – музика, шосте – геометрія, сьоме – астрономія. До цих традиційних наук він додає восьмим етапом фізику, дев'ятим – механіку, десятим – економіку. Словом у Шартрі сформувалися першопроходці [Гофф, 2003, с. 42–52. Пор.: Уваров, 2003, с. 544].

Вчителі Шартра починаючи з 1100 р. провадили свої уроки на рідкісних творах Платона, що були їм

доступні, деяких уривках із «Тімеї». Поширені Шартром концепції платонівського натхнення, які спонукали менше до логічних розмірковувань, ніж до звірення почуттів, укорінилися трохи згодом в іншій міській школі в тому самому Парижі – в монастирі Сен-Віктор. Клірики вікторіанці показували своїм учням-аскетам августиїнський шлях до споглядання і не засуджували недвозначно діалектичний інструмент. Рішар де Сен-Віктор захищає гуманістів та філософів собору Паризької Богоматері та гори Сент-Женев'єви. Душа, каже він, повинна послугоуватися всіма своїми вміннями, в т. ч. і розумом, і любов'ю. Ґуго де Сен-Вікторський запрошує своїх учнів, згідно з настановами св. Августина, до поступового духовного вознесення: хай вони вирушать від *cogitatio* (мислення), від дослідження матерії та відчутного світу, на що конче має спиратися абстрактна думка, до *meditatio* – інтроспективного повернення душі до самої себе, і нарешті дістатися до *contemplatio*, що є інтуїцією правди [Дюбі, 2003, с. 121–122].

Таким чином, інтелектуальні пошуки теологів, що репрезентували кафедральні школи Шартру й Парижу зводилися до того аби пояснити Святе Письмо вже не лише з позицій беззастережної віри, а й з позицій розуму. Відкинувши зневажливе ставлення Церкви до людини, представники паризької кафедральної школи наголошували, що «людина є створена за образом і подобою Бога», а отже, спроможна збагнути розумом те, що дане їй від самого Творця. Відштовхуючись від цієї тези, теологи обґрунтували ймовірність новацій у християнському вченні й заперечували беззастережне дотримання концепцій Отців Церкви. «*Ми – карлики, що сидять на плечах велетнів. Ми бачимо краще й далі за них, але не тому, що маємо гостріший зір чи вищий зріст, а тому, що вони піднесли нас настільки високо*», – ще смиренно, але вже впевнено виступав за перегляд концепцій представників патристики Бернард Шартрський [Цит. за вид.: Ададуров, 2002, с. 140. Пор.: Уваров, 2003, с. 544].

Сіто і цистерціанці. Серйозним опонентом єпископським школам були монахи чернечого ордену цистерціанців (від назви міста Сіто – лат. *Cistercii*), перша обитель якого виникла в 1098 р. у французькій Бургундії, десь 60 миль на північ від монастиря в Кльоні. Його засновником став абат Робер із Молезмі та 21 чернець. Орден Сіто став популярним і впливовим, коли до нього у 1112 р. вступив аристократ Бернар / Бернард Клервоський і близько 30 осіб, звідки походить друга назва цистерціанців – бернардинці. У 1118 р. 25-літній Бернар став абатом у Клерво (дочірній монастир Сіто), заснувавши орден цистерціанців – перший орден у Католицькій церкві. Завдяки зусиллям св. Бернара у 1145 р. орден мав понад 350 монастирів, розпорощених на всьому Заході Франції, та по всій Західній Європі так що сучасник міг вигукнути: «Світ став цистерціанським!». На відміну від чорного одягу ченців-бенедиктинців, монахи-цистерціанці носили білий одяг. Худючий, гнівний, сповнений Божої люти Бернард до смерті боровся проти П. Абеляра, захолював хрестові походи проти катарів у Альбі, за що його обирають архієпископом Реймса, але він відмовляється, залишається монахом і стає головним поборником ересі в Французькому

королівстві. Найдорожчий для короля Людовіка Святого монастир – Руайомон – був цистерціанським [Лінч, 1994, с. 265–274; Дюбі, 2003, с. 119–120. Пор.: Усков, Монашество, 2003, с. 326–327], і це про щось говорить.

Ченці монастиря Сіто повставали проти міст, із яких вони колись повтікали, проти кліриків, яких вважали нижчими в ордені духовними ієрархами, проти схоластичного навчання непотрібного для учнів, проти Парижа – цього нового Вавилону, де втрачаються таланти юнацтва. У 1140 р. св. Бернард особисто приїхав до Парижа з єдиною метою: обернути в іншу віру школярів, розбестити їх, відвернути від схоластичного навчання. Проповідь «Про навернення до іншої віри», яку склав спеціально для них св. Бернард, пропонувала, на противагу Вавилону, прихисток, «пустелю», єдиний шлях до порятунку. *Хіба уроки вчителя, – запитував він, – уже не мають «безкорисливої перетинки між душею та Христом?».* Тоді навіщо їх відвідувати? *«Ти знайдеш більше в лісі, ніж у книгах; дерева й скелі навчать тебе більше речей, що про них жоден учитель тобі не розповість».* Для св. Бернарда дискутувати з приводу Святого Письма – це непростимий гріх. Більше нічого не є таким шкідливим, як діалектика, як медитація – ці марні зусилля зробити віру зрозумілою. Він немилосердно громив викладачів, що з великими труднощами зібралися на церковний собор у Сансі, щоб засудити логіку П'єра Абеляра, і на церковний собор у Реймсі, щоб засудити логіку Жільберта з Порей. Як і П'єр із Селли, св. Бернард достоту вважав, що «справжньою школою є тільки школа Христа», адже в людині віддзеркалення Бога відбувається не в розумі, а в любові: *«Розум – це та сама любов»* [Цит. за вид.: Дюбі, 2003, с. 120–121].

У своїх проповідях про «Пісню пісень», що стали великим твором св. Бернарда, він не терпить діалектиків (Абеляра, Сюжера, Жільбера), які ставлять під питання єдність Святої Трійці. Тільки перемігши своє тіло, лише подолавши 12 ступенів покірності, очищена в такий спосіб людина може сподіватися нарешті пізнати себе як образ Божий, – часто твердив Бернард [Дюбі, 2003, с. 122–123].

IV-й Латеранський собор 1215 р. заборонив створення духовних орденів на основі нових статутів, після чого всі, крім францисканців, приймали устав св. Августина. В його основі лежала містична категорія християнського віровчення – любов (лат. caritas): вища любов до Бога вимагала жертвовної любові до ближнього, а ідеалом монахів стає «vita apostolica» («апостольське життя»). У 1274 р. II-й Ліонський собор залишив лише чотири найбільші духовні ордени (домініканців, францисканців, августинців і кармелітів), а інші розпустив [Усков, 2003, с. 327, 328].

П'єр Абеляр (1079 – 1142): перший професор без університету. Славою паризького інтелектуального середовища в першій половині XII ст. безсумнівно був голіард П'єр Абеляр. *«Абеляр – це перший професор»*, – пише Жак Ле Гофф [Гофф, 2003, с. 31], а Ієн Мортімер називає його *«провідним ініціатором змін у XII ст.»*, який справив значний вплив на розвиток мислення, увівши в практику пізнання Бога, світу і людини діалектичний метод та поняття *теологія* з

однойменними факультетами, де ставили під сумнів геть усе [Мортімер, 2018, с. 64]. Про цього архіфілософа поза очі казали, що він дошукуються не лише істини, а й успіху та прибутку – *laus et pecunia* («хвали та грошей») [Зайбт, 2009, с. 215], і це є також правдою.

Бретонець із під Нанта П. Абеляр народився в Пале 1079 р. в родині дрібного рицаря-шляхтича. В юності він відмовився від військової кар'єри та, озброєний своїми глибокими знаннями, в 15 років подався в «хрестовий похід» до Парижу з єдиною метою – розбити ідола того часу, найвідомішого паризького метра (майстра/магістра) Гільйома із Шампо, що навчав у школі св. Женев'єви [Гофф, 2003, с. 31]. Покинувши двір Марса (бога війни) Абеляр обрав Мінерву (богиню мудрості), щоб *«воювати на полях учених диспутів, а не на тих, де проливається кров. Отож я мандрував світом і брав участь у диспутах повсюди, де процвітало це мистецтво, наслідуючи перипатетиків»* [Цит.: Лінч, 1994, с. 323] (так називали учнів Арістотеля в Лікеї/Ліцеї – авт.). Абеляр вивчав логіку в Лопі та в Парижі, а викладав логіку в Мельоні та в Корбейлі [Лінч, 1994, с. 324]. Вперше з часів панування християнської теології в пізнанні світу середньовічні інтелектуали повернулися до Арістотеля. В той день, коли Абеляр зрозумів, що не здатний воювати чи розробляти землю, а жебракувати йому було соромно, він повертається до викладання (*scolarum regimen*): *«Я повернувся до знайомого мені ремесла, не маючи здібності працювати руками і примушений працювати своїм язиком»* [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 54]. Певно саме звідси походить життєва аксіома: не здібні працювати руками – примушені працювати язиком.

В диспуті Абеляр стає метром, відбирає від Гільйома із Шампо учнів, веде їх за собою в Мельон, а потім в Корбейль, де формує свою школу. Далі через хворобу він на кілька років віддалився на батьківщину в Бретань. Вдруге повернувшись на диспут із Гільйомом, старий метр був переможений, його залишають всі учні та він залишає викладання. Абеляр зайняв почесне місце метра в монастирі на пагорбі св. Женев'єви. Тоді він обіцяє собі стати богословом, стає студентом і поспішає на лекції до найбільш видатного богослова того часу Ансельма Лансського. Але Абеляр скоро розчарувався і повернувся до Парижу. Слава 39-річного інтелектуала була безжалісно перервана романом із племінницею каноніка Фулберта 17-річною інтелектуалкою Елоїзою, що в деталях описано П'єром в його «Історії моїх страждань» («Historia Calamitatum»). В результаті у них народився син, якому дали чудне ім'я Астролябій. Щоб спокутувати свій гріх Абеляр був готовий запропонувати Фулберту одружитися з Елоїзою, але як вірно зауважив історик Етьєн Жільсон, Абеляр боявся, що завівши сім'ю (він був кліриком, а не священником, тому міг це зробити), підірве свою кар'єру викладача і стане посміховиськом для школярів. Розумна Елоїза, розуміючи, що інтелектуалу для самореалізації потрібна радість плоті жінки, відмовляє його на ній женитися. Абеляр відкидає її жертву, наважується на шлюб, але не публічний, а таємний. Довідавшись про його наміри, Фулберт

благословляє шлюб, але він не знав, що в плани Абельяра входило відправити Елоїзу в монастир в Аржантейле, а самому продовжити кар'єру метра. Тоді Фулбрайт прагнув публічної сатисфакції. Люди каноніка вночі увірвалися в будинок Абельяра і поглумилися над ним: вони його кастрували. Абельяр спробував сховати свій сором євнуха в абатстві Сен-Дені. Його відчай цілком зрозумілий: чи може євнух бути загалом людиною? Єдине, що його врятувало від повного безчестя – це інтелектуальна спрага. Юрба учнів просить метра-євнуха повернутися до викладання, і він погоджується. Для них він пише свій перший богословський трактат [Гофф, 2003, с. 31–37].

З ініціативи єпископа Шартрського, скликаний собор в Суассоні у 1121 р. засуджує погляди Абельяра, спалює книгу, а його прирікає на монастирське життя до кінця земних днів. Тоді Абельяр віддаляється в монастир Сен-Дені, звідки через рік тікає і знаходить притулок у єпископа Труа. Він будує собі капличку Св. Трійці та живе там самотнім євнухом. Його знаходять учні й навколо виростає село, а капличка отримує назву Втішник. Спокійне життя Абельяра порушують св. Норберт, засновник ордену премонстрантів, і св. Бернард Клервський, реформатор цистерціанського ордену з абатства Сіто в Бургундії. Тоді Абельяр подумує втекти із християнського світу на Схід до поганів, сарацинів, «щоб там, серед ворогів Христа, під умовою сплати якої-небудь данини, спокійно жити по-християнськи». Але невдовзі його обирають абатом одного монастиря в Бретані, де місцевий люд знає тільки нижньобретонську мову. Постійні конфлікти з неотесаними монахами приводять до того, що в 1132 р. Абельяр звідти тікає. У 1136 р. історія знаходить його в Парижі на пагорбі св. Женев'єви, де він знову навчає і має ще більше слухачів, ніж коли-небудь. Тут до Абельяра приєднується вигнанець з Італії Арнольд Брешианський. У 1140 р. на Абельярові трактати знову нападають вороги. Тепер їх очолює Бернард Клервський, абат із Сіті, селянин зроду, проповідник хрестових походів, який знав тільки одну зброю боротьби з інтелектуалами – фізичну силу. Це був по суті вже підготовлений інквізитор. Ворожі сторони зійшлися на тому, щоб провести в Сансі диспут перед зборами теологів і єпископів. Але св. Бернард таємно змінює диспут на собор, а його опонента – в обвинувачуваного. Поки до Риму «летіло» прохання від людей св. Бернарда зі звинуваченням проти Абельяра, Абельяр ховається в абатстві Клюні. На цей раз П'єр був зламаний. Настоятель Клюні Петро Високоповажний приймає Абельяра з милосердям, примиряє з Бернардом Клервським, домагається від Рима зняття з нього відлучення від Церкви та розміщує його в монастирі Сен-Марсель в Шалоні. Тут 21 квітня 1142 р. П'єр Абельяр помер. Видатне абатство Клюні посилає йому письмове відпущення гріхів і передає його прах Елоїзі, абатисі у Втішнику [Гофф, 2003, с. 37–39]. Таким було і так закінчилося життя класичного середньовічного інтелектуала.

Подібно всім великим філософам П'єр Абельяр був насамперед логіком, який першим ділом зайнявся питанням про метод. «Він був чемпіоном діалектики», – пише Жак Ле Гофф. Своїм «Підручником логіки для початківців» («Logica ingredientibus») і своєю книгою

«Так і ні» («Sic et Non», 1122 р. або бл. 1135 р.) «він дав західній думці перші Роздуми про метод». Отці Церкви настільки заплуталися в Абельярових формулюваннях, що не узгоджувалися між собою по жодному питанні: там, де одні бачили «біле», другі бачили – «чорне». У зв'язку з тим, що слова створені для того, аби щось означати (номіналізм), виникла необхідність науки про мову [Гофф, 2003, с. 40]. Елоїзі Абельяр говорив: «Більше піклуючись про вченість, ніж про красномовство, я стежу швидше за ясністю викладу, ніж за побудовою слів, за буквальним смислом, ніж за риторичними прикрасами» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 51].

«Ми йдемо в пошуки, сумніваючись, – пише Абельяр у творі «Так і ні», – і за допомогою пошуку проникаємо в правду». Він зіставляє місця Святого Письма, що не узгоджуються між собою, аби зменшити, либонь, їхню неузгодженість. Послідовність його методу є приблизно наступною: виклад відокремлених один від одного текстів, тлумачення, обговорення, диспут і, нарешті, висновок – «вирок». Таким є метод, що його експериментує Абельяр і доводить до перемоги. Перед своїми опонентами він виправдовувався: «Мої студенти вимагали людських і філософських доказів, їм було потрібно зрозуміти пояснень більше, ніж стверджень; вони казали, що марно говорити, якщо не даєш зрозуміти свої слова, і що ніхто не повірить у те, чого спершу не зрозумів» [Цит. за вид.: Дюбі, 2003, с. 116].

Книга П. Абельяра «Так і ні» є нервом і совістю епохи інтелектуального відродження XII ст. Поварварськи кастрований людьми настоятеля собору Нотр-Дам каноніка Фулберта за щире кохання з його племінницею Елоїзою, яка завагітніла і народила від Абельяра сина, у своїй книзі дослідив 158 очевидних суперечностей у працях Отців Церкви. Абельяр сформулював вислів: «сумнів породжує питання, а питання приводить до істини», назвавши таке застосування логіки до релігії «теологією», або богослов'ям, термін, який він першим увів у вжиток. У наступному XIII ст. теологія стане наукою Церкви та всіх Університетів. П. Абельяр вважав, що задоволення від статевого акту було однаковим як в шлюбі, так поза ним. Тому, якщо отримувати задоволення від статевого акту поза шлюбом гріховно (як цього офіційно вчила Церква), то так само гріховно отримувати його і в шлюбі, бо поняття шлюбу не применшує гріховність. Але оскільки сексуальні стосунки в шлюбі мали важливе значення для продовження людської раси, то Бог не зробив би продовження людського роду залежним від гріха. Отже, гріховність позашлюбних стосунків перебувала під питанням. Ще більш суперечливим було твердження Абельяра про те, що люди, які розіп'яли Ісуса Христа, не були винними, адже вони жодним чином не могли знати про його божественну природу і діяли так, як вважали за правильне відповідно до своєї доби та законів часу [Мортімер, 2018, с. 49–52; Гофф, 2007, с. 121–122, 232]. У трактаті «Так і ні» П. Абельяр запевняв: «Можна вірити тільки в те, що ми вже збагнули розумом». Автор твору пройшовся майже усіма суперечливими твердженнями християнської доктрини, спробувавши пояснити їх за допомогою

нового методу, який назвав теологією, термін, який відтоді почали вживати для позначення нової науки про канонічні тексти [Ададуrow, 2002, с. 140].

Логік П'єр Абеляр також був моралістом. Це впливає із його твору «Етика, або Пізнай самого себе» («*Ethica seu Scito to ipsum*»). У ній він, замість гріха та розкаяння за нього, головної формули того часу щодо каяття, запропонував головне покарання за гріх – сердечне розкаяння. Така філософія йшла повністю в розріз з офіційною доктриною Церкви, яку останнім чітко виклав св. Бернард Шартрський: «*Народжені в гріхові грішники, ми породжуємо, грішників ... Ми неповноцінні вже при появі в цьому світі, поки живемо в ньому і залишаємо його; з ніг до голови в нас нема нічого незіпсованого*» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 40–41].

Ніхто більше за Абеляра не говорив про союз розуму і віри. Він пішов далі знаменитої формули Ансельма Кентерберійського про віру в пошуках розуму: «*Вірю, щоб розуміти*» («*fides quaerens intellectum*») [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 41]. Після Абеляра цю формулу можна продовжити таким чином: «віра, що розуміє, і розум, що вірує», – найкращий метод, на мою думку, пізнання Бога, світу і людини.

Власну методіку критики канонічних творів П. Абеляр застосував під час аналізу «заново відкритих» для культури латинського Заходу творів видатного античного мислителя Арістотеля, зокрема, його «Логіки». Теолог виробив принципи логічного мислення, оформлені в схоластику, яка стане інтелектуальною основою викладання в середньовічних університетах [Ададуrow, 2002, с. 140–141]. Абеляр, один із головних попередників університетських схоластів, особливо виділив головний урок, отриманий від Арістотеля: «*Перший ключ до мудрості – постійна допитливість*». Арістотель говорив, що корисно піддавати сумніву будь-яку думку: той, хто сумнівається, схильний до пошуку, а хто шукає – знаходить істину. В останні місяці свого життя в монастирі в Клюні Абеляр написав трактат «Діалог Філософа (язичника), Юдея і Християнина». У творі є такі слова: «*Яким би не був предмет суперечки, розумні доводи мають більшу вагу, ніж поклик на цілий список авторитетів*» [Цит. за вид.: Гофф, 2007, с. 203]. Він доводив, що ні первородний гріх, ні боговплочення не були абсолютними розривами в історії людства. Сума людської думки повинна бути спільною для всіх трьох релігій, що дозволить визнати кожному людину сином Божим. Його заклик до віротерпимості ґрунтується на думці, що в «*домі Отця мого багато обителей*» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 42].

П. Абеляр написав дидактичну поему «Вірші до Астралабія» («*Carmen ad Astralabium*»), присвячену його єдиному синові, що незаконно народився від гріха з Елоїзою. Батько розпочинає із настанов щодо навчання, яке вважає найважливішим у житті. «*Твоєю турботою має бути навчання, а не викладання*», – пише батько синові, бо викладати потрібно тоді, коли людина вже навчилася всього й осмислила цей досвід, а не коли вона повинна вигадувати все на ходу. Стосунки з учителями батько рекомендує синові вибудовувати з належною повагою, але без

поклоніння, намагаючись розгледіти сутність за гарними словами та не боятися поставити під сумнів авторитети: «*Тебе має хвилювати не хто, а що було сказано. Добре сформульована думка зробить ім'я своєму автору. Ні ти не маєш клястися словами улюбленого вчителя, ні вчитель утримувати тебе на прив'язі своєю любов'ю. Плодами, не листями яблука харчується людина. Тому й сенсу маєш віддавати перевагу над словами*» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 40].

Далі П. Абеляр присвячує увагу покірливості Богу і скромності, що проходить червоною ниткою через усю поему. В якості наочного прикладу він згадує відому античну історію про Дедала та Ікара, щоб указати на згубність бажання слави та висот: «*Дедал повернувся до батьківщини безпечним шляхом; Ікар, шукаючи висоти, стрімко впав до безодні*». Коментуючи цей епізод, Стефанія Демчук слушно зауважує, що поради щодо скромності та необхідності пошуку Божої слави, а не своєї, трохи дивно чути від Абеляра, «*який був суперзіркою за тодішніми масштабами й не проминав нагоди публічно розгромити своїх супротивників – навіть колишніх учителів – у теологічних диспутах*» [Демчук, 2024, с. 41].

П. Абеляр залишає синові Астролябію ще ряд настанов на різні життєві ситуації: «*Справжній друг перевищує всі інші Божі дари*»; «*Нема нічого кращого за добру жінку й нічого гіршого за погану*»; «*Якщо небагато їсти та помірно спати, то життя буде довгим і безпечним для тебе*» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 41]. Говорячи про потребу покаяння П. Абеляр пише про Елоїзу, свою кохану й матір Астролябія як приклад людини, що не може покаятися: «*Є ті, кому звершені гріхи принесли стільки задоволення, що вони ніколи до кінця в них не розкаються, бо насолода була настільки великою, що жодної виконаної за це покути не буде досить. Це часта скарга нашої Елоїзи...*» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 41–42]. Астролябій жив і виховувався без материнського виховання, адже Елоїза за свій гріх з Абеляром перебувала в монастирі.

Як відомо, засновник науки теології П. Абеляр був двічі звинувачений Церквою на соборах в Суассоні (1121) і Сансі (1140) у відступі від християнської віри й прихильності до філософії Арістотеля. Осуд Абелярового вчення як еретичного на соборі в Сансі поклав кінець його викладацькій діяльності в Парижі на пагорбі св. Женев'єви. Осуд Церкви був несправедливим. В одному зі своїх листів до коханої Елоїзи П. Абеляр писав: «*Я не хочу бути учнем Арістотеля, якщо для цього я мушу розлучитися з Христом... Щоб розвіяти твій неспокій і втихомирити всі тривоги твого серця, [додам]: знай, що я заснував своє знання на наріжному камені, на якому Христос збудував свою Церкву*» [Цит. за вид.: Ададуrow, 2002, с. 141].

Незважаючи на офіційний осуд з боку Римської церкви, вчення П. Абеляра змінили епоху. Після 1150 р. для Жана Салісбурійського, який здобув освіту в Парижі, Арістотель став філософом, а діалектика – королевою *trivium*. «*На неї, – зазначає Ж. Дюбі, – спираються всі поступу духу, який за допомогою ratio випереджає й робить зрозумілим досвід сенсу, відтак*

за допомогою *intellectus* ставить речі на їхню божественну основу й схоплює порядок створення, щоб зрештою дістатися до справжніх знань, до *sapientia*» [Дюбі, 2003, с. 117].

У Парижі, оговтувшись після радикальних поглядів «революціонера» П. Абеяра, помірковані вчені почали включати в традиційну церковну освіту все, що тільки можна було запозичити від новаторів. Найперше цим займалися єпископ П'єр Ломбар/Ломбарський, який у «Книзі Сентенцій» викладає в королівському місті перший логічний аналіз біблійного тексту, та П'єр Едок, від якого походить термін *educationes* (освіта / освіченість). «Книги сентенцій» першого і «Церковна історія» другого – представляють собою систематичний виклад філософських істин та історичних фактів, що містилися в Біблії. Ці книги стануть першими базовими підручниками для університетів у наступному (XIII) столітті [Дюбі, 2003, с. 117; Гофф, 2003, с. 52]. Біля них П'єр із Пуатьє проштовхує вперед сміливі думки: «Хоч би яка була певність, нам належить, однак, сумніватися в статтях про віру й дошукуватися та дискутувати» [Цит. за: Дюбі, 2003, с. 117]. Тьєррі Шартрський здійснює перше тлумачення тексту Книги Буття, котре ґрунтується не на якійсь символіці, а на науці фізиці. Він зводить створіння Боже до гри чотирьох елементів космосу та концентричних куль: вогню, води, зірок і тепла [Дюбі, 2003, с. 118]. Кафедральні єпископські школи ширяться із північної частини Французького королівства від Тура до Реймса, графства Шампань та Бургундії. Біля паризьких владик сформувалися єпископи Німеччини та Англії: у цих двох країнах нові кафедральні собори – Кентербері та Бамберг наслідують собори Франції [Дюбі, 2003, с. 126–128]. Усі ці приклади свідчать про беззаперечний вплив П. Абеяра, але найбільше присутність його поглядів буде помітною в діяльності університетів, історія яких почнеться одразу по його смерті.

Інтелектуал-ремісник у міській / світовій майстерні та його інструменти – розумний язик і здорові руки. Всі люди фізичної та інтелектуальної праці в містах Європи об'єднувалися в ремісничі товариства, які називалися *цехами*. Цех буквально означає «*мистецтво*», оскільки латинське слово *ars* – «мистецтво», означало також і «ремесло», «цех». Вперше і найбільш досконало цехова система діяла на півдні Європи у Флоренції, а відтак на півночі Фландрії [Гофф, 2007, с. 168–169]. Справжній тип інтелектуала міг розвинутися тільки в міських стінах. В XIII ст. міста з населенням 10 тис. осіб і площею 40 га вважалися великими [Ястребицкая, 2003, с. 114]. Аббат Сен-Женев'єв Етьєн із Турне в кінці XII ст. скаржився, що в теологію прямо втрутилася «*disputatio*»: в порушення всього святого «*ведуть публічні суперечки... Неподільну Трійцю ріжуть на частини на кожному перехресті. Скільки докторів, стільки оман, скільки аудиторій, стільки скандалів, скільки площ, стільки богохульства*». Він називає паризьких метрів «торговцями слова» (*venditores verborum*), а нинішні міста – воскреслими Содомою і Гоморрою! [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 52].

Завдання інтелектуала, такого ж майстра й

ремісника як інші професії в місті, полягає у вивченні та навчанні вільним мистецтвам. Мистецтво це не лише наука, а й техніка (*ars e techna*). Слідом за Гуго Сен-Вікторським Тома Аквінський у наступному XIII ст. виведе всі наслідки із цього положення. Згідно з ним, мистецтво є всякою раціональною діяльністю, яку застосовують для фабрикації як матеріальних, так і інтелектуальних інструментів: це розумна техніка, призначена для творіння: *ars est recta ratio factibilium*. «*Серед інших наук вони [вільні мистецтва] називаються мистецтвами, оскільки передбачають не тільки пізнання, але також виробництво, котре прямо витікає із розуму: такі функції побудови (граматика), силлогізма (діалектика), мови/бесіди (риторика), чисел (арифметика), міри (геометрія), мелодій (музика), розрахунки руху зірок (астрономія)*» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 53–54].

Як людина ремесла, інтелектуал усвідомлює, що його професія вимагає підготовки. Він визнає необхідний зв'язок між наукою і викладанням: накопичені знання слід пускати на ринок і конвертувати на прожиток. Школи – це такі самі майстерні як і інші, звідки виходить товар. Інтелектуал стає таким самим ремісником і торгівцем, як і представники інших міських професій. Як писав одному зі своїх друзів Герман Далмацій: «*Якщо я зумів написати цю книгу, то лише тому, що в громадських школах повинен був захищатися від хитромудрих нападів противників*» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 54]. У великій світовій майстерні (фабриці) в інтелектуала є тільки один інструмент – його власний розум. В ранньому Середньовіччі переважало усне навчання, коли інтелектуал говорив, а учні слухали. Інструментами для клірика-інтелектуала є лише рукописні книги, які в кращому випадку можна було собі так само вручну переписати. Тепер цьому ремісникові духа залишається організуватися у свій цех, корпорацію. Такими корпораціями (цехами) викладачів і студентів у XII – XIII ст. стануть Університети. Тож первісно під терміном «університет» розумівся цеховий термін корпорація [Лінч, 1994, с. 327].

Доба університетів: Болонья, Париж, Оксфорд... Міські університетські корпорації (цехи) виникли на плодючому ґрунті інтелектуального відродження між серединою і кінцем XII ст. в Італії, Північній і Південній Франції, Англії та Іспанії. Ці корпорації не були призначені для чернечого життя, ані не ставили перед собою економічних цілей. Попервах вони здебільшого розміщалися при кафедральних (єпископських) школах, однак мали власну форму організації. То були спільноти, подібні до купецьких гільдій; їхніми членами зазвичай були не місцеві, а прибульці, мандрівники, переважно юнаки різного соціального статусу, з базовою освітою, загалом достатньою для церковної кар'єри; їхніх учителів ніщо не зв'язувало, адже вони жили з учнівських пожертв. «*Членів новостворених спільнот, – зауважує Ф. Зайбт, – пов'язував своєрідний етос, в основі якого лежало не «учительство» та «учнівство», а взаємні запитання й відповіді. Спочатку цим і обмежувалися, однак невдовзі з цього розвинулася повноцінна шкільна програма: питання*

цілеспрямовано ставили до тих текстів, які досі мали непорушний авторитет у роз'ясненні Біблії та поясненні світу» [Зайбт, 2009, с. 214–215].

Наприкінці XII – початку XIII ст. передова і «найсучасніша» освіта зосередилася в кількох містах / країнах Європи: Болоньї (Італії), Парижі (Франції) та Оксфордї (Англії), де виникли перші нові ремісничі корпорації, ім'я яким – Університет [Powicke, 1949, р. 149–179]. Університети народжуються зі стрімким розвитком міст. Для захисту своїх прав від міської влади та вищого духовенства учителі-бакалаври та школярі-спудеї організовувалися у своєрідні цехові корпорації. Такі корпорації й стали першими університетами. Перші вищі школи склалися в XII – XIII ст. в Болоньї, Монпельє, Палермо, Парижі, Оксфордї, Салерно та інших містах.

Об'єднання викладачів і студентів одного міста мало дві назви: *universitas* – університет і *studium generale* – вища школа. На середину XIII ст. можна говорити про формування системи університетів, які поступово самоорганізувалися і за підтримки папства відстояли свою автономію перед світською та єпископською владами [Уваров, 2003, с. 544; Керцман, 2015, с. 249]. Норман Дейвіс вважає, що велику роль у зародженні університетів відіграли жебручі ченці. «Ренесанс XII ст. визначив принцип, що світська освіта має вартість незалежно від теології». Однак без дозволу церкви годі було засновувати освітні заклади. Звідси й ідея *Studium generale*, університету, поділеного на чотири чи п'ять факультетів – теології, права, медицини, мистецтва або філософії та музики; університети мали свої статuti, а керували ними самоврядні академічні органи. Після Болонського (1088 р., перезаснованого 1215 р.) відкрились університети в Парижі (бл. 1150 р.) та в Оксфордї («найвидатніший у Європі університет», 1167 р.). Станом на 1300 р. у Європі функціонували кільканадцять університетів: Італії, Франції, Англії та Іспанії [Дейвіс, 2020, с. 376. Пор.: Hunt, J., 2008].

Самі університетські діячі оцінювали себе надзвичайно високо: вони називали Університети «рікою, що живить світ», «охоронцем ключів від християнства», «вартовим на вежі християнського світу», «старшою дочкою короля». Самі Університети бажали походити від легендарних королів: часто можна було почути, що Паризький університет заснував Карл Великий, Кембріджський – король Артур, а Оксфордський – король Альфред [Уваров, 2003, с. 544]. Звісно, це не відповідало дійсності.

Університети постали на основі інтелектуального розвитку попереднього століття. Болонья у 1076 р., після знайдення тут копії «Дигести» збірника законів часів Римської імперії (частини більшого «Зводу цивільного права», створеного за часів візантійського імператора Юстиніана у VI ст.), стає основним центром дослідження закону. Блискучим їхнім коментатором на початку XII ст. є Ірнерій – автор трактату «Питання про тонкощі закону». Саме з юридичної школи Ірнерія бере свої витоки Болонський університет. Близько 1130 – 1140 рр. монах цієї школи на ім'я Граціан уклав збірку під назвою «Угода про неузгоджені закони», більш відому під назвою «Декрет», ставши основним джерелом канонічного

права у Католицькій церкві. Саме від нього походить назва папських законів декреталії (від лат. *decretum* – указ, постанова). На цій основі формувалося церковне право [Мортімер, 2018, с. 59–61; Гофф, 2007, с. 114]. У 1158 р. у відповідь на прохання студентів болонська юридична школа потрапила під захист імператора Фрідріха Барбаросси, який передав їй під особливу юрисдикцію місцевого єпископа [Уваров, 2003, с. 545]. Завдяки цій школі до кінця XII ст. римське право стало міжнародною юридичною нормою всієї континентальної Європи. В рамках традиції, що розвинулася в Болонському університеті у XII – XIII ст. в Італії, Франції та Німеччині поширилася школа права глосаторів (від грец. слова *Glossa* – юристи, доктори права та студенти), що займалися римським правом в середньовічній Європі [Мортімер, 2018, с. 59–61, 77; Гофф, 2007, с. 114].

Багато студентів Болонського університету вже мали вчений ступінь «магістра мистецтв» і були, зазвичай, старші, ніж студенти Паризького університету. Багато магістрів мали громадянство Болоньї. В Болоньї гільдію організували самі студенти, які створили два «університети» – один для італійців, а другий для студентів із-за альпійських країн. Студенти обирали собі ректорів, вели переговори з містом та магістрами. Болонська модель студентського університету згодом дістала широке поширення в Південній Європі, пізніше в Латинській Америці [Лінч, 1994, с. 331], а віднедавна стала моделлю сучасного Університету в Європі та Америці.

Загальновідомо, що термін «Університет» (*universitas*) спочатку означав будь-які спільноти, що були пов'язані взаємною присягою, мали корпоративний вигляд об'єднання людей, для яких були характерні горизонтальні зв'язки, на відміну від тих, що засновувалися на вертикальних взаєминах панування і підпорядкування. *Universitas* були і вся міська комуна, та інші корпорації як в її складі, так і поза її межами. Однак з часом термін «Університет» закріпився лише за корпораціями викладачів і учнів, наприклад: «Університет магістрів і студентів міста Парижа», або інша назва об'єднання наставників і студентів – «*studium generale*» – загальна (вища) школа. До середини XIII ст. перші університети в Болоньї, Парижі, Оксфордї та Саламанці сформували первісну систему вищої університетської освіти в Європі. Оскільки Університети виникли в християнському світі католицьких монархів, їхня легітимність визначалася лише папою Римським та імператором Священної Римської імперії. Отже, Університет виник як корпорація інтелектуалів для захисту прав майстрів та студентів свого цеху [Уваров, 2003, с. 544]. У 1200 р., аналогічно до Болонського університету 1158 р., грамоту видав паризьким магістрам і студентам французький король Філіп II Август. Обидва університети вважають ці події датами свого заснування [Уваров, 2003, с. 545].

Найдавніші університети, і серед них Паризький, народилися радше із суспільної потреби, а не з книг. Ключ до розуміння цього дає саме значення слова «університет»: тоді як у наші дні його застосовують і розуміють виключно в значенні установи вищої освіти, в Середньовіччі, власне тоді, коли з'явилися, вони

мали ширше значення. Воно означало сукупність або корпорацію і спочатку було цеховим терміном на позначення групи людей для захисту своїх, передусім економічних, інтересів. Університетські гільдії були такими самими як і інші гільдії з своїми майстрами (лат. *magister*), підмайстрами (бакалаврами) та учнями (студентами) [Лінч, 1994, с. 326–327].

На сьогодні не існує однозначної відповіді на питання, коли, хто і де вперше використав термін «університет». З цього приводу між науковцями «гуляють» дві версії. Перше офіційне використання слова «*universitas*» для опису закладу вищої освіти зустрічається 1215 р. в декреті папського легата Робера де Курсона, спрямованому на вирішення суперечки, пов'язаної з Паризьким університетом [Мортімер, 2018, с. 77]. Суперечки були не рідкістю: так, Кембриджський університет було створено внаслідок страйку 1208 р., на який вийшли майже всі члени Оксфордського університету [Мортімер, 2018, с. 77]. У іншій версії термін «університет» вперше з'явився в Парижі 1221 р. для позначення спільноти паризьких викладачів і студентів («*universitas magistrorum et scholarium*»), а отже, набагато пізніше, ніж виникли такі перші корпорації. В паризькій моделі викладачі та студенти склали одну академічну спільноту, а в болонській моделі до спільноти *universitas* входили тільки студенти. До сьогоднішнього дня збереглася паризька модель. Університетський професор поєднував викладання і працю, пов'язану з роздумами та писанням (те, що ми сьогодні називаємо дослідницькою діяльністю). Викладачами керували ректори, яких вони собі обирали. Ректори знаходилися під наглядом канцлера, якого як правило призначав місцевий єпископ. До 1260–1270-х рр. вивчати праці Арістотеля «Метафізику», «Етику» і «Політику», перекладених на латинь саме у XIII ст., було модним у всіх університетах Європи. Особливим пропагандистом вчення Арістотеля був домініканець Тома Аквінський [Гофф, 2007, с. 186–188], який помер 1274 року.

Більшість паризьких (та інших) вчителів і учнів були чужинцями і їх в столиці Франції не любили. Ведучи галасливий спосіб життя, чужинці, без прав та без привілеїв, раз у раз вступали в сутички з містянами. Їм також не подобалося, що школи розташовувалися близько до резиденції єпископа, а його канцлер мав канонічне право давати дозвіл-ліцензію на право вчителювання (за відповідну плату), наглядати за змістом навчальних програм і надавати вчені ступені. В боротьбі за свої права шляхом апеляцій до вищих властей і проведенням страйків (*cessatio*) народився Паризький університет [Лінч, 1994, с. 327–328].

Університети, корпорації міських фахівців вчителів і їхніх учнів студентів, Римський престол підпорядкував владі місцевих єпископів та капітулі. Стати автономними університети могли лише в боротьбі з церковною та світською владами. Викладання було функцією Церкви, викладачами університетів були клірики, яких місцевий єпископ вважав своїми підданими. В якості глави всіх шкіл, розташованих на території конкретного дієцезу, єпископ здавна делегував свою владу комусь із помічників, яких у XII ст. стали називати *scolasticus*, а

невдовзі – канцлерами. Канцлер собору Нотр-Дам брав високу плату за видачу «ліцензій», вимагаючи при цьому від магістрів васальної присяги. Магістрів обурювала легкість, а не висока плата, з якою можна було купити «ліцензію», не маючи для цього достатніх знань [Уваров, 2003, с. 545]. У 1200 р. в одній із таверн в студентському кварталі Парижу сталася бійка, під час якої кількох студентів було вбито містянами та королівськими службовцями. Король Філіпп II Август став на бік студентів [Лінч, 1994, с. 328–329].

У 1213 р. в Парижі канцлер практично втратив привілей вручати *licence*, тобто право на викладання. Це право після 1219 р. повністю переходить до університетських метрів. Під час великого страйку 1229–1231 рр. університет виходить з-під юрисдикції місцевого єпископа. У 1231 р. король Людовік IX та папа римський Григорій IX надали магістрам Паризького університету самоуправління, якого вони вимагали. Зокрема мова йде про папську енцикліку, відому за її першими двома словами «*Parens scientiarum*» («Батько знання»). Магістри утворили самоврядну корпорацію, яка встановлювала власні закони, приймала у свої ряди нових членів і надавала вчені ступені своїм студентам [Лінч, 1994, с. 329–330].

Магістри Паризького університету погоджували між собою, які книжки слід рекомендувати студентам для читання, як мають відбуватися екзамени та скільки треба років навчатися студентові, щоб він здобув право на звання магістра. Більшість паризьких студентів були дуже юні, вони мали той самий вік, що сьогоднішні учні середньої школи. Попри юний вік магістри повністю брали управління університетом на себе. Паризький університет згідно зі статутом папського легата кардинала Робера де Курсона від 1215 р. був цеховою гільдією вчителів, а не студентів. Саме ця модель була згодом запозичена (з певними варіаціями та модифікаціями) північноєвропейськими університетами, а згодом і університетами Північної Америки [Лінч, 1994, с. 330–331].

У 1301 р. канцлер перестає бути офіційним главою школи. В Оксфорді університет очолює єпископ із Лінкольна через свого канцлера на віддалі 120 миль від нього, тоді як абат монастиря Осней і пріор Фрайдсвайда мають лише почесні звання. Але невдовзі канцлера поглинає університет, його починають обирати й він стає офіційним представником уже не єпископа, а університету. В Болоньї ситуація була ще більш складнішою. Церква тривалий час не цікавилася викладанням в університеті права, вважаючи його справою світською. Тільки в 1219 р. главою університету (ректором) стає архідиякон Болоньї, функції якого схожі на функції канцлера. Однак його влада обмежувалася лише тим, що він головував на захистах і розбирався зі скаргами членів університету [Гофф, 2003, с. 58–60].

На фоні конфліктів університети знайшли собі могутнього захисника в особі папства. В Парижі папа Целестин III у 1194 р. дарував університетській корпорації перші привілеї, а Інокентій III та Григорій IX затвердили його автономію. У 1215 р. кардинал і папський легат Роберт де Курсон дав університету перші статuti для «*universum magistrum et scholarium*». Це було зроблено, як пише Ж. Дюбі, «щоб *lignere*

панувати над асоціацією і щоб тісніше пов'язати її з папською справою». Одразу ж над нею було встановлено суворий контроль: вчення Аморі де Бене було засуджено, було спалено десять університетських викладачів, які пристрасно пропагували його ідеї; з навчальної програми вилучили «згубні читання»: наприклад, паризьким учителям заборонили знайомити своїх учнів з філософією Арістотеля, його метафізикою та коментарями Авіценни; нарешті було вирішено, що ордени жєбраків (домініканці та францисканці) можуть постачати надійних викладачів: їх ввели до складу університету. Підтримувані папою, вони прилаштувалися на більшості кафедр теології [Дюбі, 2003, с. 143]. Чи бажали собі професори та студенти такої «автономії», навряд чи.

В Оксфорді університет отримав свої перші свободи в 1214 р., скориставшись занепадом влади відлученого від влади короля Іоанна Безземельного. Серія конфліктів у 1232, 1238 і 1240 рр. між університетом і королем закінчилася капітуляцією його наступника Генріха III, який налякався підтримки частини університету, наданої Симону де Монфору. В Болоньї, де в 1158 р. імператор Фрідріх Барбаросса особисто дарував привілей викладачам і студентам університетської корпорації, до 1278 р. комуна безроздільно правила містом, нав'язувала професорам позитивний контракт і втручалася в присвоєння наукових ступенів. Коли ж частина викладачів і студентів відійшли до Віченци, Ареццо, Падуї, Сієни комуна Болоньї пішла на поступки. Після останнього зіткнення з університетом у 1321 р. комуна більше не втручалася в його справи. Як бачимо з наведених прикладів, єдиною зброєю в руках всіх університетів, які отримали автономію від світської влади, були страйк і відхід в інший університет [Гофф, 2003, с. 60–61].

Оскільки університети та викладачі перебували в містах якогось конкретного королівства, влада яких бачила в них багатство і престиж, то стати автономними вони могли лише звільнившись від її опіки. В Парижі автономність університету була остаточно здобута після кривавих сутичок студентів з королівською поліцією у 1229 р., коли декілька студентів було вбито. На цей раз королівська влада і канцлер стали на боці містян. Тоді університетська корпорація в повному складі залишила Париж. Магістри та студенти оголосили страйк і розсіялися по різним учбовим закладам, в тому числі – в землі англійського короля, лютого ворога короля Франції. Велика частина університету віддалилася в Орлеан. Майже два роки в Парижі не було занять. І лише в 1231 р. Людовік Святий і Бланка Кастильська, за посередництва папи Григорія IX, зажуреного, що «висохла ріка знань, яка зрошувала райський сад всесвітньої церкви», урочисто признали незалежність університету, відновили і розширили ті привілеї, які були визнані Філіпом-Августом у 1200 р. [Гофф, 2003, с. 60; Уваров, 2003, с. 545–546].

У 1229 р. папа визнав, що викладання вільних мистецтв у Парижі занепадо. Тому в 1231 р. Григорій IX засудив паризького єпископа і примусив короля Франції та його матір піти на поступки: своєю буллою «*Parens scientiarum*», яку часто згадують як «Велику

хартію університетів», він дарував Паризькому університету нові статuti про автономію. Закріплені в папській буллі права університетської корпорації полягали у визнанні права Університету на самоуправління і повний контроль над присвоєнням вчених ступенів, право на «сецесію» (страйк, відхід в інше місто) в разі порушення університетських свобод [Уваров, 2003, с. 546]. В Оксфорді початок незалежності університету також був забезпечений легатом папи Інокентія III кардиналом Ніколою Тускуланським. Його наступник Інокентій IV виступає проти короля Англії Генріха III та бере університет під захист св. Петра і папи, доручає єпископам Лондона і Солсбері захищати його від короля. В Болоньї папа Гонорій III ставить архідиякона на чолі університету, щоб той оберігав його від всевладної комуни. Остаточоно університет звільняється, коли місто в 1278 р. признає папу сеньйором Болоньї. В результаті всі університети опинилися під опікою папи (=Церкви), від яких тепер залежала незалежність викладання та дослідження інтелектуалів. Особливою була залежність Тулузького університету, який був створений у 1229 р. за сприяння папи для боротьби з ерессю [Гофф, 2003, с. 61–62].

Багатьом славетним школам XII ст. не вдалося стати Університетами – в занепад приходять викладання в Шартрі, Лане, Салерно. Більшість Університетів виникли не самі по собі, а результати «сецесії» із сусіднього освітнього центру. Так виникли Університети в Віченці, Ареццо, Падуї, Кембріджі, Анжері. Інші були засновані церковними або світськими властями. Так, кастильські королі засновують Університети у Валенсії (1214) і Саламанці (1220), у 1224 р. імператор Фрідріх II засновує Університет у Неаполі, а в 1229 р. виникає Університет в Тулузі [Уваров, 2003, с. 546].

Париж став у першій половині XIII ст. величезною машиною прямолінійних роздумів. На підготовчому факультеті мистецтв, де формувалися майбутні теологи, діалектика заповонила все. «Урок», прямий контакт з авторами, відступив перед «диспутом», формальною вправою дискусії, здатною зміцнювати дух у науковій боротьбі. Коментар текстів повільно поступався перед чистими іграми силіогізму. Граматика перестала проникати в краще письменство, вона набула вигляду структурної лінгвістики, спекулювала на словесній логіці й намагалася аналізувати способи виразу залежно від механізмів, що їх розмірковуювання накидає мові нові смисли. Схоластична думка позбулася будь-яких прикрас, поступово сповзла до формалістичного виснаження. Принаймні вона підштовхнула в Парижі та в інших університетах, в Оксфорді, в Тулузі, теологічну побудову, цілком спрямовану проти ересі, які вельми швидко набули поширення. На схоластику спиралася проповідь правди. В містах вона втілювалася насамперед за допомогою слова – слова передусім домініканців та францисканців [Дюбі, 2003, с. 143–144].

Саме в Парижі, в університеті, виковувалася найкраща бойова зброя проти ересі. Всі духівники християнського світу приходили туди навчатися. Парижеві протегували скандинавські єпископи,

єпископи Угорщини, Моравії, Сен-Жан-д'Акра, Нікозії, папи та їхні учні. Студенти разом з усім населенням міста йшли попереду триумфального кортежу, який доставляв з Бувіна в клітках бранців свого переможного короля [Дюбі, 2003, с. 161].

Таким чином, першим університетом у Європі був Болонський: 1154 (1158) р. імператор Фрідріх Барбаросса надав охоронний привілей для захисту корпорації болонських професорів і студентів (в іншому місці – школярів), яка існувала з 1088 року. У XII ст. був заснований університет у Салерно. Так само у XII ст. (1180 р.) був заснований університет у Монпельє (Франція), що перебував поза межами королівського домену і був присвячений передусім медицині. Тамтешні викладачі були, зокрема, вихідцями з давньої медичної школи в Салерно, де, як відомо, шукав зцілення «бідний Генріх» Гартмана фон Ауе, та єврейські лікарі з Іспанії. Після того як Салерно підготувало ґрунт своїми перекладами, саме в Монпельє медицина стала визнаною книжною наукою, факультетом. Як в Салерно, в Монпельє навчання на факультеті медицини було тісно пов'язане зі шпиталем, тож разом із медичним факультетом народилася й університетська клініка [Зайбт, 2009, с. 216, 219].

У 1215 р. Болонський університет був перезаснований і лише у 1252 р. отримав свій статус від папи римського. Наступним університетом вважається Паризький, який був відкритий як корпорація професорів бл. 1150 р., привілей отримав від папи римського Целестина III у 1174 р., а від короля Франції Філіпа II Августа – у 1200 році. Статус університету отримав від папського легата Робера де Курсона у 1215 році. У 1167 р. корпорація під назвою університет виникла в англійському містечку Оксфорд, хоч підтвердження свого статусу він отримав лише на початку XIII ст.: від нього невдовзі відбрунькувався університет в Кембриджі. Кембриджський університет був заснований у 1208/1209 році. У 1202 р. король Кастилії Альфонс VIII визнав перший іспанський університет у Валенсії (1212/1214). 1216 р. папа римський Гонорій III назвав юриспруденцію та богослов'я «прибутковими науками», що дало неабиякий стимул для розвитку цих двох університетських наук. У 1224 р. імператор Фрідріх II заснував у Неаполі університет для своїх службовців, а в 1288 р. був заснований Ліссабонський університет. Університет у Саламанці був заснований королем Альфонсом IX Леонським у 1218/1219 рр. як королівський навчальний заклад. Вищим навчальним закладом він став лише згідно з «Carta magna» (вважається найдосконалішим університетським статутом) короля Кастилії Альфонса X Мудрого. У 1255 р. папа римський Александр III дозволив його випускникам «викладати повсюду» (*licentia ubique docendi*) [Дейвіс, 2020, с. 376; Мортімер, 2018, с. 85; Гофф, 2007, с. 186–190; Зайбт, 2009, с. 219–221; Уваров, 2003, с. 546].

Студенти «циркулювали» містами середньовічної Європи у пошуках кращих знань. Про атмосферу «блукаючих» студентів-кліриків – голіардів – в кінці XII ст. залишив добрий запис один монах: «Вони хочуть блукати світом і відвідати всі його міста,

поки не зійдуть з розуму від надміру вчення; у Парижі студіюють вільні мистецтва, в Орлеані – класиків, у Салерно – медицину, у Толедо – магію, але ніде не вчать манер і моралі» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 203]. Найвідоміша збірка студентів-голіардів – «Codex Vuranus» (бл. 1230 р.) [Демчук, 2024, с. 204–205].

До 1300 р. університети були засновані в багатьох містах Європи: Іспанія – у Саламанці (1227/1228/1243), Севільї (1254 р.?) та Льейді/Леріда (1300); Португалія – у Ліссабоні (1290 р., у 1308 р. переміщений до Коїмбри); Англія – в Оксфорді та Кембриджі; Франція – у Тулузі, Монпельє, Анже (1229/1337) та Парижі; Італія – у Верчеллі (1228), Болоньї, Віченці (1204), Падуї, П'яченці (1248), Реджіо, Арещо (1216), Сієні, Неаполі та Салерно (XII ст.) [Мортімер, 2018, с. 77–78; Зайбт, 2009, с. 216, 221, 223–224]. Серед європейських монархів першим заснував Університет король Фрідріх II Гогенштауфен: це був університет в Неаполі, заснований у 1224 р. [Лінч, 1994, с. 333].

Близько 1300 р. на захід від Рейну й на південь від Альп діяло приблизно 15 університетів і жодного не було на німецьких землях до 1360-х років. Чому? Шукаючи відповідь на це питання історики сходяться на двох причинах: по-перше, в Німеччині потреби інтелектуального життя цілком задовольняли кафедральні (єпископські) школи; по-друге, у Центральній Європі, як зауважує Ф. Зайбт, суспільство загалом було «важчим на підйом», ніж на заході чи півдні. У Німеччині міське середовище навіть близько не було готове прийняти мандрівних студентів. Проте в другій половині XIV ст. завдяки хвилі нових заснувань Університетів, ініційованих імператором Карлом IV, їхня кількість подвоїлася. Тоді були засновані перші університети в Центральній Європі: Празі, Відні, Кракові, Гейдельберзі, Ерфурті, Кельні [Зайбт, 2009, с. 217–218]. До них німецький історик забув додати угорські університети в Пейчі та Буді.

В українській історіографії вважається, що розрізі країн університети виникли в наступній послідовності: в Італії – в Болоньї (1119), Неаполі (1224) і Римі (1303); в Англії – в Оксфорді (XII ст.), Кембриджі (1202); у Франції – Монпельє (1180), Парижі (Сорбона) (1257); в Іспанії – Сієна (1240). Згодом виникли університети в Польщі – в Кракові (Ягелонський), Австрії – у Відні, Німеччині – в Гайдельберзі, Лейпцигу, Кенігсберзі [Микитась В., 1994, с. 15]. Однак Василь Микитась випустив з уваги заснування багатьох університетів в XIV столітті.

Фердинанд Зайбт виділяє п'ять етапів «хвилеподібного» заснування університетів у Європі: 1) спонтанно і лише приблизно датовані об'єднання учителів та учнів у Болоньї, Салерно, Парижі та Оксфорді в XII ст.; 2) наступні спалахи активності спостерігаються в Західній і Південній Європі близько 1200 р.; 3) чергова хвиля припадає на другу половину та кінець XIII ст.; 4) у Центральній Європі університети почали з'являтися в другій половині XIV ст.; 5) заснування німецьких «князівських» університетів спостерігається в XV ст. напередодні Реформації [Зайбт, 2009, с. 221]. В довідниковій літературі вважається, що в Європі існували два основні типи університетської організації: 1) південний, де управляли студенти (класичний приклад

Болонья), і 2) північний, де керували магістри (класичний приклад Париж) [Керецман, 2015, с. 249]. Університети володіли трьома основними привілеями: 1) правом на статут (юридична автономія з правом звернення до папи); 2) правом на страйк (*secesio* – відхід); 3) монопольним правом присвоювати наукові ступені: бакалавра, магістра, професора [Керецман, 2015, с. 250].

В кінці XIII ст. в Болоньї, Парижі, Оксфорді припиняється ріст чисельності студентів і викладачів, а університетський метод – схоластика – вже не створить більш таких глибоких трактатів як «Сумми» Альберта Великого, Александра Галльського, Роджера Бекона, св. Бонавентури та св. Томи Аквінського [Гофф, 2003, с. 58]. В кінці століття (XIII), пише домініканець Тома Ірландський, «місто Париж, подібно Атенам, поділене на три частини: перша з них складається із торгівців, ремісників і простолюду, її називають великим містом; до другої належать шляхетні, в ній знаходиться королівський двір і кафедральний собор, її іменують *Sine*; третю частину складають студенти та колежі, вона називається університетом» [Цит. за вид.: Гофф, 2003, с. 65]. Цей опис може правити за канонічний портрет середньовічного міста.

Середньовічний університет – це в першу чергу церковна корпорація. Всі викладачі були кліриками, навіть якщо вони не прийняли духовного сану, а значить на них поширювалася юрисдикція і канони Церкви, а попросту – єпископа Риму. З іншого боку університетські корпорації були залежні від королів та міського самоврядування: Паризький університет від росту могутності Капетингів; Оксфордський – від посилення англійської монархії; Болонський – від життєдіяльності комуни. Середньовічні Університети – інтернаціональні, його члени, викладачі та студенти, приходять із всіх країн, наука не має (і не знає) кордонів, тому вони санкціонують «*licentia ubique docendi*» – «право викладання повсюди». На відміну від інших корпорацій, в Університетів не має монополії на місцевому ринку праці, бо її «ринок» – увесь християнський світ. Університети, його викладачі та студенти, є першими корпораціями, які виходять за межі міських стін і мурів, в яких вони народилися. Це їхня велика перевага над іншими цехами, але це водночас і їхня слабкість. Університети – для всіх зрадники: для міста, для Церкви, для держави, бо мають право на страйк та право на відхід в інше місце. Це такий собі «троянський кінь», який не вміщається в жодний кластер середньовічного суспільства [Гофф, 2003, с. 63–65].

Університет мав юридичну, адміністративну та фінансову автономію, яка дарувалася йому спеціальними документами державця та/або папи Римського. Зовнішня незалежність університету поєднувалася з суворою регламентацією та дисципліною внутрішнього життя. Університет поділявся на факультети. «Молодшим» або «нижчим» факультетом, обов'язковим для всіх студентів, був артистичний факультет або факультет мистецтва (від лат. слова *art / artes* – мистецтво), на якому в повному обсязі вивчалися сім вільних мистецтв / наук. Відтак йшли юридичний, медичний, богословський (теологічний)

факультети, які, втім, існували не у всіх університетах [История средних веков, т. 1, 1990, с. 447]. Отже, предписані ще св. Августином сім «вільних мистецтв» (трівіум і квадрівіум) як обов'язкові науки для пізнання Бога, світу і людини, стають у XII – XIII ст. основою університетської освіти на підготовчому, базовому факультеті, який називали ще «факультетом мистецтв» [Гофф, 2007, с. 27].

Пандідактеріон: вища школа філософії та права в Константинополі. Вищі навчальні заклади існували й поза Європою, наприклад, в Константинополі (Візантійській імперії). Тут у 1045 р., на основі школи заснованої ще міністром Бардою Склером і ученим Левом Математиком у 855/856 р. в імператорському палаці Магнаура (відомої як Магнаурська вища школа) [Острогорський, 2002, с. 210, 279, прим. 50; Фенич, Алешкевич, 2025, Вип. 2 (53), с. 117–118], було засновано вищу школу – Пандідактеріон (*Pandidacterion*).

В оточенні імператора Візантії Василя II Македонського перебували такі світлі голови як Константин Ліхуд, перший міністр-правник Йоанн Ксифілін, відомий філософ Михаїд Пселл – великий шанувальник античної філософії та перший великий гуманіст [Острогорський, 2002, с. 304–305]. Задум відродити вищу школу виник у радників імператора Василя II Михаїла Пселла, Йоанна Ксифіліна, Константина Ліхуда, а також учителя Пселла, вченого-поета Йоанна Мавропуса. В результаті у 1045 р. в Константинополі з'явилася Вища школа філософії й права – Пандідактеріон (*Pandidacterion*). Вищий навчальний заклад мав два відділення (факультети?): філософії та права. Філософське відділення сформувалося на основі семи вільних мистецтв: *trivium* і *quadrivium*. На нижчому рівні вивчалися граматики, риторика і діалектика, а на вищому рівні – арифметика, геометрія, музика та астрономія. Філософія була синтезом усіх знань, вивченням якої завершувалося навчання на правничому відділенні. Відділення права очолював Йоанн Ксифілін, що носив титул сторожа права (*nomophylaks*), а філософське відділення та всю вищу школу очолював Михаїл Пселл, який носив пишний титул консула (*hypatos*) філософів. «*Так утворився, – пише Георгій Острогорський, – новий центр грецької освіти і науки римського права*» [Острогорський, 2002, с. 305]. Вища школа готувала для держави майбутніх правників та філософів. Константинопольська вища школа філософії та права, хоч і не називалася університетом, втім мала всі ознаки класичного середньовічного Університету, і проіснувала до падіння Візантійської імперії (1453). Крім неї в Константинополі також діяли вища богословська школа (під егідою патріархату) та вища медична школа [Mesarites, 1962, р. 167–202; Удальцова, 1990, с. 464; Острогорський, 2002, с. 279, прим. 50].

Успішний розвиток Вищої школи філософії та права в Константинополі був перерваний у 1204 р.: 13, 14, 15 квітня латинські християни грабували й вбивали грецьких християн. Після цієї зустрічі двох християнських світів візантійський хроніст Нікіта Хоніат залишив запис: «*Навіть ісаїїти «людяні й лагідні» порівняно з цими «чоловіками, що носять на плечах хрест Ісуса Христа»*» [Цит. за вид.:

Острогорський, 2002, с. 377–378]. Проте жодний із вищих навчальних закладів поза межами Європи не мав головного, що становить сутність ідеї Університету: академічних свобод! «Формування європейських академічних свобод відбувалося і «зверху», і «знизу», – зауважує Ф. Зайбт, у зв'язку з чим лише європейські вищі навчальні заклади можна називати Університетами [Зайбт, 2009, с. 221–222].

Освіта та освіченість на Русі. У східній частині Європи, де у XII–XIII ст. доживала свої останні десятиліття велика держава Русь зі столицею в Києві, ще довго годі буде говорити про якість «інтелектуальне відродження» та Університети, хоча певні ознаки освіченості серед незначного числа руського люду були помітними. Як зауважив на початку XX ст. відомий російський історик церкви Євген Голубінський, у випадку Русі йдеться про письменність, а не про освіту чи тим більше освіченість. «Філософів» і «книжників» у повному розумінні слова, тобто безумовно освічених інтелектуалів, подібно до західноєвропейських, про яких йшла мова вище, Русь знала не багато. До них зазвичай відносять: 1) князів Ярослава Мудрого – автора «Руської Правди» (1016); Ізяслава, Святослава та Всеволода Ярославичів – авторів «Правди Ярославичів» або «Устава Ярославичів» (1072); Святослава Ярославича – автора «Ізборника» (1073, 1076); Володимира Мономаха – автора «Повчання дітям» (1117); володимирського й берестейського князя Володимира Васильковича (пом. 1288), якого літописець охарактеризував, що «був книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і після нього не буде»; 2) обох київських митрополитів-русичів – Іларіона – автора «Слова про закон і благодать» (1051) та Кліма Смолятича – автора «Послание, написано Климентом, митрополитом рускым, Фоме прозвитуру, истолковано Афонасием мнихом» (1147), якого літописець називає «*бысть книжник и философ так, якоже в Руской земле не бьяшетъ*»; 3) єпископа Кирила Туровського – автора «Житія» та «Слова на Антипаску» (XII ст.); 4) агіографів та літописців Нестора, Никона й Сільвестра – авторів «Повісті минулих літ» (1113) тощо [Яковенко, 2005, с. 78–79; Федака, 2014, с. 314–321].

Серед творів «власного виробництва» найбільшу увагу привертає наскрізь дидактичний текст освіченого князя Володимира II Мономаха «Повчання дітям». Як впливає із Лаврентіївського списку «Повісті минулих літ», єдиного джерела, в якому збереглося «Повчання», твір був написаний у 1099–1117 рр., тобто коли Мономах був Переяславським і Великим Київським князем. Мономах залишив наступні неоригінальні поради дітям: «*А найголовніше – убогих не забувайте, а скільки можете по зможі годуєте і подайте сироті, і вдовицю оправдуєте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не бивайте і не велить убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина*» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 45]. На погляд глави держави станом на початок XII ст. найбільш зловоденними питаннями були: убогі, голодні, сироти, удови, безправ'я, погани. Як і найбільший інтелектуал

XII ст. в Західній Європі П. Абеляр, Володимир Мономах наголошує на важливості навчання: «*Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій* [Всеволод Ярославич – перший князь Переяславський, Великий князь Київський, князь Чернігівський, перший правитель, який використовував титул «князь всієї Русі» – авт.], *дома сидючи, вивчив п'ять мов, у тому честь мав від інших країн. Лінь-бо – мати всьому: що уміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчається*» [Цит. за вид.: Демчук, 2024, с. 45].

З-поміж історичних творів «власного виробництва», завдяки яким знаємо про минуле Київської держави, вартими уваги є наступні літописи: «Київський звід», упорядкований 1198 р. ігуменом київського Видубецького монастиря Мойсеєм; «Повість минулих літ», яку закінчив і упорядкував у 1113 р. монах Києво-Печерського монастиря Нестор; та «Галицько-Волинський літопис» XIII ст., завершений після 1292 р. [Яковенко, 2005, с. 79–80]. Що ж до легендарної історичної поеми «Слово о полку Ігоревім» від «1185 р.», в якій йдеться про невдалий похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та його брата Всеволода, під час якого князя вбили і за ним «плакала вся Окраїна» (Україна), то цей глорифікований українськими науковцями пам'ятник літератури, видається підробкою значно пізнішого часу. На початку 2000-х рр. це переконливо довів авторитетний знавець давньоруських текстів американський історик Едвард Кінан. Професор російської історії Гарвардського університету вважає автором «Слова» богемського ученого славіста, отця єзуїта Йозефа Добровського, який склав романтичний твір-вигадку не раніше, ніж у серпні 1792 р. [Кінан, 2001, с. 256–272].

Русь, хоч і стала офіційно християнською державою досить рано (у 988 р.), проте ані своїх «семи вільних мистецтв», ані своєї схоластики, ані своїх П'єра Абеляра і Томи Аквінського, ані своїх Університетів не матиме аж до XVI–XVII століть.

Висновки. В аносованій статті автор продовжує розгляд історії освіти та освіченості в Європі з часів античної Греції та Риму і до нині. Даною публікацією я намагався привернути увагу до теми інтелектуальне відродження та поява Університетів у Європі в добу «високого» Середньовіччя (XII–XIII ст.). В результаті наведеного вище фактичного матеріалу можна дійти до наступних висновків: 1) основою шкільної освіти в добу високого Середньовіччя продовжували залишатися «сім вільних мистецтв», які вивчалися здебільшого в містах у кафедральних (єпископських) та монастирських школах, а поширеним «стимулом» навчання школярів зоставалося фізичне покарання. Своє розуміння «семи вільних мистецтв» у 1120-ті рр. залишив Гуго Сен-Вікторський у творі «Didascalion»; 2) наслідком освіченого суспільства стало інтелектуальне відродження XII ст., основою якого були перекладені з грецької та арабської мов на латину твори античних авторів, та схоластика. Її відомий метод, – підпорядкування думки авторитету догми, – походив від формули Петра Даміана, за якою «філософія – це служанка богослов'я», та батька середньовічної схоластики Ансельма Кентербе-

рійського. Для нього діалектика була головним методом осмислення та осягнення віри («вірую, щоб розуміти»), який виражається у формулі: віра, яка шукає розуміння, тобто звертається до розуму; 3) першими культурно-освітніми осередками у Європі, які «перетравили» античну спадщину Греції та Риму стали школи метрів-професорів Парижу (при соборі в Сіті, при церкві Сен-Жюльєн-ле-Повр, каноніків у церкві Сен-Віктор, при монастирі св. Женев'єви, капели Нотр-Дам) та Шартру. Шартрський дух ученості був представлений такими іменами як Бернар/Бернард Шартрський/Карнутський, його учень Іоанн Солсберійський, Герхох Рейхерберський, Гільюм із Конша, Гуго Сен-Вікторський, Гонорій Отенський та десяток інших визначних імен; 4) серйозним опонентом єпископським школам були монахи чернечого ордену цистерціанців (від назви монастиря Сіто) та особисто аристократ Бернар / Бернард Клервоський, котрий став абатом у Клерво – дочірньому монастирі Сіто; 5) першим європейським професором без університетського диплому став П'єр Абеляр (1079 – 1142), автор кількох трактатів, між якими чільне місце в інтелектуальній історії людства посів твір «Так і ні», чемпіон діалектичного методу, автор терміну «теологія», мислитель, який став провідним ініціатором змін у XII ст. та здійснив великий вплив на подальшу інтелектуальну історію Європи; 6) бурхливий розвиток міст сприяв появі у XII – XIII ст. у міській / світовій майстерні-цеху нового «виду» майстрів – інтелектуалів-ремісників та їхніх інструментів – розумних язиків і здорових рук; 7) після появи у 1088 р. першого Університету в італійській Болоньї, університетські корпорації-цехи майстрів (професорів) і учнів (студентів) з'явилися в Парижі, Оксфорді, Салерно, Паленсії, Монпельє, Реджо-ді-Калабрії. Згідно з отриманими від пап, імператорів, королів та міських комун правами університети володіли трьома привілеями: 1) правом на статут (юридична автономія з правом звернення до

папи); 2) правом на страйк (*secesio* – відхід в інше місто); 3) монопольним правом присвоювати наукові ступені бакалавра, магістра, професора; 8) у 1045 р. в Константинополі з'явилася перша в східнохристиянському світі Вища школа філософії та права – Пандідактеріон (*Pandidacterion*), що мала два відділення (факультети?): філософії та права; 9) Київська Русь, що досить рано стала християнською державою (офіційно у 988 р.) і мала чимало освічених мужів як серед князів, так і серед духовенства, не знала ніякого інтелектуального відродження та вищих закладів освіти й науки аж до кінця XVI – першої половини XVII століття.

Сім вільних мистецтв, монастирські та кафедральні (єпископські) школи, схоластичний метод пізнання Бога, світу і людини, Париж і Шартр, Інтелектуальне відродження та П'єр Абеляр заклали міцний підмурівок для появи нового цеху-корпорації. Університет, що виник у XII – XIII ст. як цехова корпорація майстрів та їхніх учнів – «*universitas magistrorum et scholarum*» з власним правом і академічною свободою, мав право безперешкодного пересування професорів і студентів країнами Європи без кордонів («*peregrinatio academica*»), користувався безперешкодним правом на страйк за порушення своїх корпоративних прав і свобод включно із правом на вільний перехід на інше місце викладання та навчання (*secesio*), право «*ubique docendi*», згідно з яким випускник університету, удостоєний науковим званням доктора, міг читати лекції не лише у власному, а й у будь-якому іншому університеті, куди бажав перейти, а жив професор за рахунок грошової плати студентів за навчання та плати за дипломи про наукові ступені. Починаючи з XII ст. освічені люди, особливо в містах, стають видимою ознакою Західної, а невдовзі й Центральної Європи. Визначальна заслуга в цьому належала Інтелектуальному відродженню та Університетам.

Список використаних джерел

- Cobban, A. B., 1965. *The Medieval Universities: Their Development and Organisation*, London: Methuen, 272 p.
- Cobban, A. B., 1975. *The Medieval Universities: Their Development and Organization*, London: Methuen, 264 p.
- Historical compendium of European Universities*, 1983, Ed. L. Jilek, Geneva, 346 p.
- Hunt, J., 2008. *The University in Medieval Life, 1179 – 1499*, McFarland & Co, 218 p.
- Mesarites, J., 1962 The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century (Continuation). *Byzantion*, Eds.: Mesarites, J., Mesarites, N. and Browning, R., Vol. 32, p. 167–202.
- Norton, A. O., 1909. *Readings in the History of Education: Mediaeval Universities*, Cambridge: Harvard University Press, 174 p.
- Powicke, F. M., 1949. Bologna, Paris, Oxford: Three «*Studia Generalia*», *Ways of Medieval Life and Thought*, London, p. 149–179.
- Schachner, N., 1938. *The Medieval Universities*, London, 388 p.
- Аверинцев, С. С., 2003. Схоластика, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 515–520.
- Адагуров В., 2002. *Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)*, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 412 с. + іл.
- Андреев, М. Л., 2003. Возрождения средневековые, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 91–96.
- Андреев, А., 2005. «Національна модель» університетської освіти: проблеми виникнення та розвитку в Західній Європі та Російській імперії, *Схід – Захід. Історико-культурологічний збірник*, Випуск 7. Спеціальне видання. *Університети та нації в Російській імперії*, За ред. В. Кравченка. Харків – Київ: «Критика», с. 75–107.
- Гаспаров, М. Л., 2003. Ваганты, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 59–62.
- Гофф, Ж. Л., 2003. *Интеллектуалы в Средние века*, Пер. с франц. А. М. Руткевича. 2-е изд., Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 160 с.

- Гофф, Ж. Л., 2007. *Рождение Европы*, Пер. с франц. А. Поповой; предисл. А. О. Чубарьяна, Санкт-Петербург: ALEXANDRIA, 398 с.
- Гуревич, А. Я., 2007. *Избранные труды. Средневековый мир*, Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 560 с.
- Дейвіс, Н., 2020. *Європа. Історія*, Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко, Київ: Основи, 1464 с. + іл. [1496 с.].
- Демчук, С., 2024. *Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у середньовіччі*, Київ: Віхола, 335 с.
- Дюбі, Ж., 2003. *Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980 – 1420 років*, Пер. з франц. Г. Філіпчук та З. Борисюк; наук. ред. Д. Степовик, Київ: «Юніверс», 320 с.: іл.
- Зайбт, Ф., 2009. *Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем*, Пер. з нім.: Хр. Назаркевич, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 512 с.
- История средних веков. В 2 т. Т. 1: Учеб. для вузов по спец. «История»*, 1990, Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высш. шк., 495 с.
- Історія середніх віків. Тематична хрестоматія*, 2014, Упоряд. Добролюбська Ю. А., Одеса: ПНПУ, 232 с.
- Касьянов, Г., 1999. *Теорії нації та націоналізму: Монографія*, Київ: Либідь, 352 с.
- Керецман, Н. П., 2013. *Середньовічна церква в термінах і назвах: Глосарій*, Ужгород: ФОП А. Е. Бреза, 126 с.
- Керецман, Н. П., 2015. *Середньовічна церква в іменах, термінах і назвах: Глосарій*, Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 302 с.
- Кінан, Е., 2001. *Російські історичні міфи*, Пер. з англ. В. Шовкуна; наук. ред. Н. Яковенко, Київ: Критика, 283 с.
- Колінгвуд, Р. Дж., 1996. *Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926 – 1928 рр.*, Пер. з англ. О. Мокровольський; Упоряд. та передм. Я. В. Д. Дуссена, Київ: Основи, 615 с.
- Лінч, Д. Г., 1994. *Середньовічна церква. Коротка історія*, Пер. з англ. В. Шовкуна, Київ: Основи, 492 с.
- Ліхтей, І. М., 2007. *Історія Середніх віків: Підруч. для 7-го кл.*, Київ: Грамота, 296 с.: іл.
- Микитась, В., 1994. *Давньоукраїнські студенти і професори*, Київ: Абрис, 288 с. іл.
- Мортімер, І., 2018. *Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас*, Пер. з англ. Я. Машико, Харків: Ранок; Фабула, 448 с.
- Острогорський, Г., 2002. *Історія Візантії*, Вид. 3-є, доповнене; пер. з нім. А. Онишко, Львів: Літопис, 608 с.
- Парамонова, М. Ю., 2003. *Школа, Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 588–593.
- Сім вільних мистецтв, 2014. *Історія середніх віків. Тематична хрестоматія*, Упоряд. Добролюбська Ю. А. Одеса: ПНПУ, с. 126.
- Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, 632 с.
- Тимофеев, М. А., 2003. «Свободные искусства», *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 461–467.
- Тілесні кари у школі, 2014. *Історія середніх віків. Тематична хрестоматія*, Упоряд. Добролюбська, Ю. А., Одеса: ПНПУ, с. 129.
- Уваров, П. Ю., 2003. *Университет, Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 544–552.
- Удальцова, З. В., 1990. *Культура Византии V – XV вв., История средних веков: В 2-х томах*, Т. I: Учебн. для вузов по спец. «История», Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 462–470.
- Уколова, В. И., 1990. *Средневековая культура Западной Европы V – XV вв., История средних веков: В 2-х томах*, Т. I: Учебн. для вузов по спец. «История», Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 437–461.
- Усков, Н. Ф., 2003. *Монашество, Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 320–331.
- Федака, С. Д., 2014. *Історія України з найдавніших часів до 1648 року: Навчальний посібник*, Київ: Видавництво «Знання», 282 с.
- Фенич, В., Алешкевич, Я., 2025. Від перших учителів-софістів до «семи вільних мистецтв»: освіта та стан освіченості в Античному Середземномор'ї у V ст. до н. е. – VI ст. н. е., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Редкол.: Ю. В. Данилець (гол. ред. та ін.), Ужгород: Вид-во УЖНУ «Говерла», Вип. 1 (52), с. 43–58. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330056](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330056).
- Фенич, В., Алешкевич, Я., 2025. «Сім вільних мистецтв»: як навчалися, як писали і як ставали освіченими інтелектуалами в середньовічному суспільстві кліриків, воїнів та трудівників до появи університетів (VII – XII ст.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Редкол.: Ю. В. Данилець (гол. ред. та ін.), Ужгород: Вид-во УЖНУ «Говерла», Вип. 2 (53), с. 95–125. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341619](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341619).
- Яковенко, Н., 2005. *Напис історії середньовічної та ранньомодерної України*, 2-ге вид., перероблене та розшир., Київ: Критика, 584 с.: іл.
- Яковенко, Н., 2007. *Вступ до історії*, Київ: Критика, 376 с.
- Ястребицкая, А. Л., 2003. *Город, Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 113–120.

References

- Adadurov, V., 2002. *Istorija Francziji. Korolivsjska derzhava ta stvorennja nacziji (vid pocsatkiv do kinczja XVIII stolittja)* [History of France. The monarchy and the creation of the nation (from the beginning to the end of the 18th century)], Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkocho katolyzckoho univertsytetu, 412 s. + il. (in Ukrainian).
- Andrjejev, A., 2005. «Naczionaljna modelj» univertsytetsjkoji osvity: problema vynykennnja ta rozvytku v Zachidnij Jevropi ta Rosijsjkij imperiji ["National model" of university education: the problem of creation and development in Western Europe and the Russian Empire], *Schid – Zachid. Istoryko-kuljturolohicsnyj zbirnyk*, Vypusk 7. Speczialjne vydannja. *Univertsytety ta nacziji v Rosijsjkij imperiji*, Za red. V. Kravcsenka, Charkiv – Kyjiv: «Krytyka», s. 75–107. (in Ukrainian).

- Andrzejew, M. L., 2003. Vozrozhdenije srednjevekovyje [Renaissance Medieval], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rosijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 91–96. (in Russian).
- Averincev, S. S., 2003. Scholastika [Scholasticism], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rosijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 515–520. (in Russian).
- Cobban, A. B., 1965. *The Medieval Universities: Their Development and Organisation*, London: Methuen, 272 p. (in English).
- Cobban, A. B., 1975. *The Medieval Universities: Their Development and Organization*, London: Methuen, 264 p. (in English).
- Dejvis, N., 2020. *Jevropa. Istorija* [Europe. History], Per. z anhl. P. Tarascuk, O. Kovalenko, Kyjiv: Osnovy, 1464 s. + il. [1496 s.]. (in Ukrainian).
- Demcsuk, S. 2024. *Doba postiv i karnavaliv. Jak zhyly, pyly i kochalysja v serednjovicsci* [The days of fasting and carnivals. How people lived, drank and made love in the Middle Ages], Kyjiv: Vichola, 335 s. (in Ukrainian).
- Djubi, Zh., 2003. *Doba soboriv. Mystecztvo ta suspiljstvo 980 – 1420 rokiv* [The Age of Councils: Art and Society 980–1420], Per. z francz. H. Filipcsuk ta Z. Borysjuk; nauk. red. D. Stepovyk, Kyjiv: «Junivers», 320 s.: il. (in Ukrainian).
- Fedaka, S. D., 2014. *Istorija Ukrajiny z najdavnychy chasiv do 1648 roku: Navcsaljnij posibnyk* [History of Ukraine from Ancient Times to 1648: Textbook], Kyjiv: Vydavnyctvo «Znannja», 282 s. (in Ukrainian).
- Fenyecs, V., Aleshkevycs, Ja., 2025. Vid pershych ucysteliv-sofistiv do «semy vilnych mystecztv»: osvita ta stan osvicsenosti v Antycsnomu Seredzemnomorji u V st. do n. e. – VI st. n. e. [From the first sophist teachers to the “seven liberal arts”: education and the state of enlightenment in the Ancient Mediterranean in the 5th century BC – 6th century AD.], *Naukovyj visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serija: Istorija*, Redkol.: Ju. V. Danyleczj (hol. red. ta in.), Vyp. 1 (52), Uzhhorod: Vyd.-vo UzhNu «Hoverla», s. 43–58. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330056](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330056). (in Ukrainian).
- Fenyecs, V., Aleshkevycs, Ja., 2025. «Sim vilnych mystecztv»: jak navcsalysja, jak pysaly i jak stavaly osvicsenymy intelektualamy v serednjovicsnomu suspiljstvi klirykiv, vojnyv ta trudivnykiv do pojavy universytetiv (VII–XII st.) [“The Seven Liberal Arts”: How People Learned, How They Wrote, and How They Became Educated Intellectuals in a Medieval Society of Clerics, Warriors, and Workers Before the Rise of Universities (7th–12th Centuries)], *Naukovyj visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serija: Istorija*, Redkol.: Ju. V. Danyleczj (hol. red. ta in.), Vyp. 2 (53), Uzhhorod: Vyd.-vo UzhNu «Hoverla», s. 95–125. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341619](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341619). (in Ukrainian).
- Hasparov, M. L., 2003. Vahanty [Vagrants]. *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rosijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 59–62. (in Russian).
- Historical compendium of European Universities*, 1983, Ed. L. Jilek, Geneva, 346 p. (in English).
- Hoff, Zh. Lje., 2003. *Intjelijektualy v Srednije veka* [Intellectuals in the Middle Ages], Per. s francz. A. M. Rutkevicsa. 2-je izd., Sankt-Petjeburg: Izd.-vo Sankt-Petjeburgskoho uiniversitjeta, 160 s. (in Russian).
- Hoff, Zh. Lje., 2007. *Rozhdjenje Jevropy* [The Birth of Europe], Per. s francz. A. Popovoj; prjedisl. A. O. Csubarjana, Sankt-Petjeburh: ALEXANDRIA, 398 s. (in Russian).
- Hunt, J., 2008. *The University in Medieval Life, 1179 – 1499*, McFarland & Co, 218 p. (in English).
- Hurjevics, A. Ja., 2007. *Izbrannyje trudy* [Selected Works. The Medieval World], Sankt-Peterburg: Izd.-vo S.-Peterb. un-ta, 560 s. (in Russian).
- Istorija serednich vikiv. Tematycsna chrestomatija* [History of the Middle Ages. Thematic reader], 2014, Uporjad. Dobroljubsjka, Ju. A., Odesa: PNPU, 232 s. (in Ukrainian).
- Jakovenko, N., 2005. *Narysy istoriji serednjovicsnoji ta rannjomodernoji Ukrajiny* [An outline of the history of medieval and early modern Ukraine], 2-he vyd., pereroblene ta rozshyr., Kyjiv: Krytyka, 584 s.: il. (in Ukrainian).
- Jakovenko, N., 2007. *Vstup do istoriji* [Entry before history], Kyjiv: Krytyka, 376 s. (in Ukrainian).
- Jastrebczka, A. L., 2003. Horod [City]. *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 113–120. (in Russian).
- Kasjjanov, H., 1999. *Teoriji nacizji ta nacjonalizmu: Monografija* [Theories of Nation and Nationalism: Monograph], Kyjiv: Lybigj, 352 s. (in Ukrainian).
- Kereczman, N. P., 2013. *Serednjovicsna czerkva v terminach i nazvach: Hlosarij* [Medieval Church in Terms and Names: Glossary], Uzhhorod: FOP A. E. Breza, 126 s. (in Ukrainian).
- Kereczman, N. P., 2015. *Serednjovicsna czerkva v imenach, terminach i nazvach: Hlosarij* [Medieval Church in Names, Terms and Titles: Glossary], Uzhhorod: Vydavnyctvo UzhNu «Hoverla», 302 s. (in Ukrainian).
- Kinan, E., 2001. *Rosijski istorycsni mify* [Russian historical myths], Per. z anhl. V. Sovkuna; nauk. red. N. Jakovenko, Kyjiv: Krytyka, 283 s. (in Ukrainian).
- Kolinhvud, R. Dsh., 1996. *Ideja istoriji* [The idea of history]. *Perehljanute vydannja. Z lekczijamy 1926–1928 rr.*, Per. z anhl. O. Mokrovolskij; Uporjad. taperedm. J. V. D. Dussena, Kyjiv: Osnovy, 615 s. (in Ukrainian).
- Lichtej, I. M., 2007. *Istorija Serednich vikiv: Pidruc. dlja 7-ho kl.* [History of the Middle Ages: Textbook for 7th grade.], Kyjiv: Hramota, 296 s.: il. (in Ukrainian).
- Lincs, D. H., 1994. *Serednjovicsna czerkva. Korotka istorija* [Middle Church. Brief history], Per. z anhl. V. Shovkuna, Kyjiv: Osnovy, 492 s. (in Ukrainian).
- Mesarites, J., 1962 The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century (Continuation), *Byzantion*, Eds.: Mesarites, J., Mesarites, N. and Browning, R., Vol. 32, p. 167–202. (in English).
- Mykytasj, V., 1994. *Davnjokrajinsjki studenty i profesory* [Ancient Ukrainian students and professors], Kyjiv: Abrys, 288 s. il. (in Ukrainian).
- Mortimer, I., 2018. *Stolittja zmin. Jake stolittja bacsylo najbiljshe zmin i csomu cze vazhlyvo dlja nas* [A Century of Change. Which Century Saw the Most Change and Why It Matters to Us], Per. z anhl. Ja. Mashyko, Charkiv: Ranok; Fabula, 448 s. (in Ukrainian).
- Norton, A. O., 1909. *Readings in the History of Education: Mediaeval Universities*, Cambridge: Harvard University Press, 174 p. (in English).
- Ostrogorskyj, G., 2002. *Istorija Vizantiji* [History of Byzantium], Vyd. 3-je, dopovnene; per. z nim. A. Onyshko, Ljviv: Litopys, 608 s. (in Ukrainian).
- Paramonova, M. Ju., 2003. Shkola [School], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obscej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 588–593. (in Russian).
- Powicke, F. M., 1949. Bologna, Paris, Oxford: Three «Studia Generalia», *Ways of Medieval Life and Thought*, London, p. 149–179. (in English).

- Schachner, N., 1938. *The Medieval Universities*, London, 388 p. (in English).
- Sim viljnych mystecztv [Seven liberal arts], 2014. *Istorija srednich vikiv. Tematyčna chrestomatija*, Uporjad. Dobroljubjska, Ju. A., Odesa: PNU, s. 126. (in Ukrainian).
- Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, 632 s. (in Russian).
- Timofejev, M. A., 2003. «Svobodnyje isskustva» ["Liberal Arts"], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 461–467. (in Russian).
- Tilezni kary u shkoli [Corporal punishment at school], 2014. *Istorija srednich vikiv. Tematyčna chrestomatija*, Uporjad. Dobroljubjska, Ju. A., Odesa: PNU, s. 129. (in Ukrainian).
- Udaljczova, Z. V., 1990. Kuljtura Vizantiji V – XV vv. [Byzantine culture 5th–15th centuries], *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach*, T. I: *Uceb. dlja vuzov po specialjnosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udaljczovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 462–470. (in Russian).
- Ukolova, V. I., 1990. Srjednjevekovaja kuljtura Zapadnoj Jevropy V – XV vv. [Medieval culture of Western Europe V–XV centuries], *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach. T. I: Uceb. dlja vuzov po specialjnosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udaljczovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 437–461. (in Russian).
- Uskov, H. F., 2003. Monashestvo [Monasticism], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 320–331. (in Russian).
- Uvarov, P. Ju., 2003. Universitet [University], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obscej red. A. J. Hurjevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 544–552. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blysk i vbohistj Srednjoviccsja. Istorija z pocsatkom i kinczem* [The splendor and poverty of the Middle Ages. A story with a beginning and an end], Per.. z nim.: Chr. Nazarkevycs, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajskoho katolyczkoho universytetu, 512 s. (in Ukrainian).

Volodymyr Fenych

Candidate of History Sciens, Docent of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

«FAITH THAT SEEKING UNDERSTANDING»: INTELLECTUAL RENAISSANCE AND THE EMERGENCE OF THE FIRST UNIVERSITIES IN EUROPE (12TH – 13TH CENTURIES)

In the announced article, the author continues to examine the history of education and enlightenment in Europe from the times of ancient Greece and Rome to the present day. With this publication, the author tries to draw attention to such a topic as the Intellectual Renaissance and the emergence of Universities in Europe during the "High" Middle Ages (12th–13th centuries). The article attempts to address the following questions: 1) to highlight the features of the Intellectual Renaissance of the 12th century; 2) to reveal the importance of Paris in inheriting the ancient heritage for Europe; 3) to show the place and role of Chartres and the Chartres spirit of scholarship in European intellectual life; 4) to present the role of the monastery in Sito and the Cistercians in the intellectual "fermentation" of the time; 5) to highlight the teaching activities and scientific views of Pierre Abelard, the first European intellectual-professor without a university degree; 6) to reveal the scholastic method of knowing God, the world, and man; 7) tell about the emergence of the artisan-intellectual and his workshop (workshop); 8) describe the founding of the first university corporations in Europe in the 12th – 13th centuries – Bologna, Paris, Oxford and other cities; 9) tell about the higher school of philosophy and law in Constantinople (Pandidakterion); 10) describe the state of education and enlightenment in Russia in the 12th–13th centuries. The university, which emerged in the 12th – 13th centuries as a guild corporation of masters and their students – "universitas magistrorum et scholarum" with its own law and academic freedom, had the right to unhindered movement of professors and students across European countries without borders ("peregrinatio academica"), enjoyed the unhindered right to strike for violation of its corporate rights and freedoms, including the right to freely move to another place of teaching and learning (secesio), had the right "ubique docendi", according to which a university graduate, awarded the academic title of doctor, could lecture not only at his own, but also at any other university he wished to move to, while the professor lived off the students' tuition fees and fees for diplomas of academic degrees. Starting from the 12th century, educated people, especially in cities, became a visible sign of medieval Western Europe. The decisive credit for this belonged to the Intellectual Revival and the Universities.

Keywords: education, enlightenment, Europe, Middle Ages, seven liberal arts, intellectual renaissance, Paris, Chartres, Pierre Abelard, workshop, artisan-intellectual, University, Bologna, Oxford, Pandidakterion, Rus.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що не має конфлікту інтересів щодо даного дослідження, включаючи фінансовий, особистий, авторський або будь-який інший, який міг би вплинути на дослідження, а також на результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження було проведено без фінансової підтримки.

Доступність даних

Усі дані доступні в цифровій або графічній формі в основному тексті рукопису.

Використання штучного інтелекту

Автор підтверджує, що при створенні даної роботи він не використовував технології штучного інтелекту.

Статус статті:

Отримано: 15.02.2026 Прийнято: 14.03.2026 Опубліковано: 15.04.2026
Creative Commons Attribution NonCommercial ShareAlike License (CC BY-NC-SA 4.0)
ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)